

YAZI VE YAZI İLE İLGİLİ UNSURLARIN DİVAN ŞİİRİNDE KULLANILIŞI

Doç. Dr. M. Nejat Sefercioğlu

e-kaynak: <http://www.geocities.com/msefercioglu/makaleler/divansiirindeyazi.htm>

Konumuz, yazı ve yazı ile ilgili kalem, mürekkep, kâğıt, mıstar, rıh, kalemtıraş vb. malzemenin Dîvan şiirinde nasıl yer aldığı, hangi benzetmelere ve hayallere konu olduğu, kısaca Dîvan şâirlerimizin yazı ve yazı ile ilgili malzemeye nasıl baktığıdır.

Dîvan edebiyatımızla ilgili müspet veya menfî değerlendirmelerin, konumuzun dışında olduğu için, üzerinde durmayacağız; ancak, şu kadarını ifade etmeliyiz ki, Dîvan edebiyatı mahsulleri üzerindeki çalışmalar henüz tamamlanmamıştır. Mevcut malzemenin hacmi bakımından bu çalışmaların kısa sürede tamamlanması da mümkün değildir. Bilhassa altı yüz yıllık bir ömre sahip olan bu edebiyatımıza ait eserlerin tasnif ve tahlilî konusundaki çalışmaların çok kısa bir süre önce başlanmış olması ve kesin hükme varmaya yetecek kadar malzemenin henüz ortaya konulmamış bulunması, bu edebiyatımız hakkında kesin karara varmamızı engellemektedir. Yaşadıkları asırların birinci derecede şâirleri sayılan Şeyhî^{1[1]}, Necâtî Bey^{2[2]}, Ahmed Paşa^{3[3]}, Fuzûlî^{4[4]} Hayâlî Bey^{5[5]} dîvanları üzerinde yapılan ve yayınlanan tahlil çalışmaları ile fakültelerimizin ilgili bölümlerinde yapılan fakat henüz yayınlanmamış doktora ve yüksek lisans tezleri^{6[6]}, bu konuda ümit verici çalışmalar olmakla beraber, yine de kesin hüküm vermemiz için gerekli olan malzemeyi vermekten henüz uzaktır. Dîvan edebiyatımız hakkında kesin hüküm verebilmek için her asırda zirve kabul edilen şâirler yanında ikinci ve üçüncü derece sayılan diğer şâirlerin eserleri üzerinde de tasnif ve tahlil çalışmaları yapılmalıdır. Çünkü, bu şâirlerin eserlerinde mahallî ve millî unsurların daha çok bulunduğu bir gerçektir. Bu çalışmalar sonunda ortaya çıkacak malzeme değerlendirilmeden ve mukayese edilmeden, Dîvan edebiyatımız hakkında verilen hükümler her zaman eksik ve yanıltıcı olacaktır.

Her sanatkâr gibi Dîvan şâiri de bir insandır ve kullandığı vasıtalar ne olursa olsun, yaşadığı cemiyetin bir parçasıdır. Bu sebeple yaşadığı toplumun değer yargılarından ve tabii çevresinden uzak yaşayamaz. Yaşadığı coğrafi çevre, mensup olduğu toplumun millî ve dînî inançları, örf ve âdetleri ile mensup olduğu edebî ekolün zevk ve estetiği eserlerine akseder. Dîvan şâirlerimizin eserlerinde de bütün bu müessirlerin tesirlerini görmek mümkündür.

Eserleri dikkatle incelendiği zaman görülecektir ki, Dîvan şâiri çok iyi bir gözlemcidir ve dikkatli gözlemleriyle elde ettiği intibâları, bir nakkaş titizliği ve becerisi ile eserlerinde kullanmıştır. Dil, nazım şekilleri ve vezin gibi, bizce sadece birer vasıttadan ibâret olan unsurların İran ve Arap edebiyatlarından alınmış olmaları, Dîvan şâirlerimizin ortaya koydukları eserlerin millî olmak vasfına gölge düşürmez. Dîvan edebiyatımız, en az Halk edebiyatımız ve Yeni edebiyatımız kadar millîdir ve millî kültürümüzü meydana getiren uzun zincirin en önemli ve büyük halkalarından biridir.

Konu üzerinde çalışırken taramak imkânını bulduğumuz sınırlı sayıdaki dîvanda tespit ettiğimiz çok sayıdaki örnek beytin burada zikredilmesi, bir makâlenin sınırlı hacmi içinde imkânsızdır. Bu sebeple bazı ilgi çekici örnekleri vermekle yetineceğiz. Örnek beyitlerde de görüleceği gibi yazı ile ilgili bir unsur bir beyitte yer alıyorsa, genellikle diğer unsurlardan bir veya bir kaç da aynı beyitte yer

^{1[1]}Ali Nihad Tarlan: **Şeyhî Dîvanını Tedkik**. İstanbul 1934.

^{2[2]}Mehmet Çavuşoğlu: **Necâtî Bey Dîvanını Tahlilî**. İstanbul 1971.

^{3[3]}Harun Tolasa: **Ahmed Paşa'nın Şiir Dünyası**. Ankara 1973.

^{4[4]}Ali Nihad Tarlan: **Fuzûlî Dîvanı Şerhi**. Ankara 19..

^{5[5]}Cemal Kurnaz: **Hayâlî Bey Dîvanı (Tahlilî)**. Ankara 1987.

^{6[6]}

almaktadır. Bu bakımdan verilen örnekler yazı ile ilgili birkaç unsurun dîvan şiirindeki kullanılışları hakkında bize fikir verecektir.

A. KALEM (Hâme , Kilk)

Yazı ile ilgili unsurların en önemlilerinden biri olan kalem, kamyş kalem ve kıl kalem olmak üzere iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Daha çok söz konusu edilen kamyş kalemdir. Kamyş kaleme duyulan bu ilgi şekli, rengi, dışının düzgün içinin eğri olması, içinde nâl bulunması, kamyşın kalem hâline getirilmesi için başının kesilmesi, mürekkebin kolayca akmasını sağlamak için dilinin yarılması ile kalemin duygu ve düşünceleri yazıya aktararak aydınlığa çıkmasını sağlayacak en önemli vasıta olmasıdır. Bunun yanında Kur'ân-ı Kerîm'in Kalem sûresinin “*Nun (hokka), kalem ve onunla yazanlara andolsun ki...*” meâliyle başlayan 1. ve 2. âyetlerinde ve Alak sûresinin “*Oku, kalemlerle öğreten, insana bilmediğini bildiren Rabb'in en büyük kerem sahibidir.*” meâlindeki 3-5. âyetlerinde ve “*Allah önce kalemi yarattı ve kendisine 'yaz' dedi. Kalem 'ne yazayım Yârabbi' deyince 'kaderini yaz' dedi. Kalem de o anda olanı ve kıyâmete kadar olacakları yazdı.*” şeklindeki hadîs-i şerifte olduğu gibi, İslâm dininin kaleme verdiği önem, İslâmî bir edebiyat olarak da vasıflandırdığımız Dîvan edebiyatına mensup şâirlerimizin kalemlerle umulandan fazla ilgilenmesinin başlıca sebepleridir. Bunun yanında “*Yazı ile uğraşanların büyüklüğüne delil, kalem kırıntılarını ayak altına dökmektir*” şeklindeki,

*Delîl-i izzet erbâb-ı hatta kâfidir
Ki hurde-i kalemi zîr-i pâye dökmezler^{7[7]}*

ve “*milletleri terbiye edenler kalem erbâbıdır, milletlerin ilim ve edebi, kalemin feyizleridir*” şeklindeki

*Erbâb-ı kalem terbiyet-âmûz-ı ümmedir
Âdâb-ı ümem mâ-hasal-ı feyz-i kalemdir^{8[8]}*

şeklindeki beyitlerde ifadesini bulan, müslüman Türk insanının kaleme ve kalem erbâbına göstermiş olduğu saygı, Dîvan şâirlerinin kalemlerle ilgilenmelerinin bir başka sebebi sayılabilir.

Dîvan şâiri kalemi, teşhis sanatından da yararlanarak, kişileştirir ve bir insan olarak hayâl eder. Şâir, çoğu zaman kendisini âşığın yerine koyar. Bunun yanında **deli**, **abdal**, **mahpus**, **meşşâta**, **muharrir**, **kâtib**, **hattat**, **tercüman câdû (câdû-fen)**, **hâce**, **hâdim**, **Hindî gulâm**, **âşık**, **kara kul**, **mecnûn**, **meddâh**, **şâne-zen**, **şikeste-dil**, **üstâd** gibi insan tipleri için de benzetme unsuru olarak kullanılır. Şâir bu benzetmeleri yaparken, bu tiplere ait belirgin özellikler ile kalemin özellikleri arasında ilgi kurar.

Helâkî'ye göre **kalem**, kendisine verilen sırları hayatı pahasına başkasına söylemeyen çok iyi bir sırdaştır:

*Her kişinin kir sırrın ide sînede nihân
Kat' olmayınca başı dimez hayr u şer kalem^{9[9]}*

Ahmed Paşa ise kalemin bu özelliğini,

Râz-ı ışkun dilüme geldi ise hâme gibi

^{7[7]} Mustakim-zâde Süleyman Se'deddin Efendi: **Tuhfe-i Hattâtîn**. İstanbul 1928. s. 609.

^{8[8]} **a.e.**,.....

^{9[9]} Helâkî: **Divan. –Tenkidli basım-**. haz.: Mehmed Çavuşoğlu. İstanbul 1982. s. 17 (K/1-3)

Başımı kes dilümi yar elümden ne gelür^{10[10]}

şeklinde ifade ederken, kamyşın kalem hâline gelmesi için yapılması gereken işlemlere de işaret eder.

*A'dâyı zemme başlasa zehr akıdur dili
Ahbâba medh okusa şekerler saçar **kalem**^{11[11]}*

diyen **Helâkî**'ye göre kalem, dostunu ve düşmanını ayırabilen **akl-ı selîm sahibi bir insandır**.

Fuzûlî'nin nazarında **kalem** dertli başını alıp giden ve ilden ile devamlı dolaşan, bütün ısrarlara rağmen **bir yerde karar eylemeyen bir insandır**:

*Kara başın götürüp dâ'im ilden ile gezer
Dutarlar ise dahı eylemez karâr **kalem**^{12[12]}*

Necâtî Bey, içi dışı birbirine uymayan insanların başının kesilip dilinin yarılması gerektiğini söyleyerek, **kalem**in bir başka özelliğinden bahseder ve kalemın başının kesilip dilinin yarılmasını, **İçî ile dışı birbirine uymayan bir insana** benzemesine bağlar:

*Başını kes dilini dil şu kişün kim ola
Zâhiri doğru **kalem** gibi içi eğri çü **kalem**^{13[13]}*

Nedim'in mısralarında bir **şûh** olarak vasıflandırılan kalem:

*Billâh **kilk-i şûhuma** imdâd edin biraz
Vasfeyleyeyim efendimin ihsân ü himmetin^{14[14]}*

Tuhfe-i Hattâtîn'de rastladığımız bir beyitte de kalem "**nâdân eline düşmekten korktuğu için feryâd eden ve Allah'a yalvaran**" bir **insana** benzetilir. Mürekkep ise aynı duygular içinde gözyaşı döken bir insan olarak hayâl edilmiştir:

***Kalem** feryâd idüp ağlar mürekkep
Beni nâdân eline virme yâ Rab^{15[15]}*

Âşğın, sevgilinin zulmü ve hasreti ile döktüğü kanlı gözyaşları ile kırmızı mürekkep arasında kurulan ilgi, **kalem**in **âşğâ** benzetilmesine sebep olur. **Taşlıcalı Yahyâ'nın**,

*Surh ile nâme yazduğunu göricek didüm
Gör nice kanlar ağlar elünden **kalem** senün^{16[16]}*

şeklinde ifade ettiği bu ilgiyi **Ahmed Paşa**, kalemın kan ağlamasını sevgilinin cevr ü cefâsına değil de, sevgilinin gül gibi kırmızı yanaklarını vasfetmesine bağlar.

*Ol kadar kan ağladı **hâm**em ruhun vafında kim
Oldı rengîn gül gibi evrâk-ı divânum benüm^{17[17]}*

^{10[10]} **Ahmed Paşa Divanı**. [haz.]: Ali Nihad Tarlan. İstanbul 1966. s. 161 (G/58-3)

^{11[11]} Helâkî, **a.g.e.**, s. 17 (K/1-2)

^{12[12]} Fuzûlî: **Türkçe Divan**. haz.: Kenan Akyüz-Süheyl Beken-Sedit Yüksel-Müjgân Cunbur. Ankara 1958. s. 102 (K/XXXIII-9) Helâkî, **a.g.e.**, s. 17 (K/1-3)

^{13[13]} **Necâtî Beg Divanı**. [haz.]: Ali Nihad Tarlan. İstanbul 1963.

^{14[14]} **Nedîm Divanı**. haz.: Abdülbâki Gölpinarlı. İstanbul 1951. s. 141 (Kit./1-2)

^{15[15]} Mustakim-zâde Süleyman Sa'deddin Efendi: **a.g.e.**, s. 17.

^{16[16]} Yahyâ Bey: **Divan**. haz.: Mehmed Çavuşoğlu. İstanbul 1977. s.427 (G/230-4)

^{17[17]} **Ahmed Paşa Divanı**, s. 243 (G/187-5)

Ahmed Paşa bir başka beytinde, adının aşk defterine yazılması hâlinde duyacağı sevinci belirtirken kalemin bir başka özelliğine, yazılırken baş aşağı tutulmasına, işaret eder:

*Defter-i ışka yazılmağa ger Ahmed okına
Gözleri yařlu bařu üzere **kalem** gibi gelir^{18/18/}*

Taşlıcalı Yahyâ sevdâ kelimesinin siyah ve aşk anlamlarından yararlanarak, başı mürekkeple siyahlanmış kalemi, başı sevdâlı âşika benzetir. **Âşığın** da **kalemin** de başındaki sevdânın sebebi sevgilinin yüzündeki, noktaya benzeyen siyah benleri arzulamalarıdır:

*Arzû-yı nokta-i hâl-i siyâhunla senün
Eksük olmaz **hâme**-veş başumda sevdâlar beniüm^{19/19/}*

Ahmed Paşa kendisini âşığın yerine koyarak “şikeste-hâtır” ve **kalemi** yarık dilinden dolayı “şikeste dil” olarak vasıflandırdığı bir beytinde sevgiliye hitap ederek, yazdığı mektubun iki gönlü kırığın eseri olduğunu şöyle ifade eder:

***Hâme şikeste -dildür** Ahmed şikeste-hâtır
İki şikestenündür bu bir dürüst nâme^{20/20/}*

Taşlıcalı Yahyâ, yazıyı şekil ve renk bakımından zincire benzettiği bir beytinde **kalemi** zincirini sürüyerek dolaşan bir **divâneye** benzetirken, devrinin aşırı derecede deli olanları zincire vurma âdetine de işaret eder:

*Görinen hat sanma ey meh-rû elünden âh idüp
Şimdi zencirin sürür **divânen** olmuşdur **kalem**^{21/21/}*

Nev’î saçlarını bıyıklarını ve kaşlarını tıraş eden ve göğüslerine Hz. Ali’nin adını ve Zülfikâr adlı kılıcının resmini dövme ile yazdırarak dolaşan abdallar ile kalemtraşla başı açılan kalem arasındaki ilgiye dayanarak ve iptal edilmesi gereken yazıların üzerine kalemle çizgi çekilmesi ile vücutlarına ve dünya nimetlerine ilgi göstermeyen abdalların davranışlarını “**harf-i vücuda hat çeker**” şeklinde ifade ederek, **kalemi abdala** benzetir:

***Abdallar** ki merd-i trâşideler durur
Harf-i vücûda hat çeker anlar **kalem** gibi^{22/22/}*

Hayretî’ye göre kalem, siyah mürekkebe bulaşmış hâliyle, sühânver (güzel konuşan) olarak vasıflandırdığı sevgilinin **Hindî gulâmıdır**:

*Bir sühânverdür o kim hindî **gulâmıdır** **kalem**
Bir dilâverdir o kim yanında çâker kılıç^{23/23/}*

Devâtın (hokka) şekil bakımından kuyuya benzetilmesi, **kalemin mahbus** olarak düşünülmesine sebep olur. **Nev’î**’nin

*Esbâb-ı gam oldı **kaleme** sihr ü beyânı*

^{18/18/} a.e., s. 160 (G/57-8)

^{19/19/} Yahyâ Bey, a.g.e., s. 546 (G/280-4)

^{20/20/} **Ahmed Paşa Divanı**, s. 292 (G/262-7)

^{21/21/} Yahyâ Bey, a.g.e., s.460 (G/286-4)

^{22/22/} Nev’î: **Divan. –Tenkidli basım-**, haz.:Mertol Tulum-M. Ali Tanyeri. İstanbul 1977. s. 532 (G/513-3)

^{23/23/} Hayretî: **Divan. Tenkildi basım.** haz.: Mehmed Çavuşoğlu-M. Ali Tanyeri. İstanbul1981. s. 33 (K/11-15)

Mahbûs-ı devât oldı yiri çâh-ı anâdur^{24[24]}

şeklinde kurduğu bu ilgide “çâh-ı anâ”, esbâb-ı gâm ve “sihr ü beyânı” ifâdelerinden, Hz. Yûsuf kıssasına telmihte bulunulduğu düşünülebilir.

Fuzûlî ise kalemi “*akça ile alınmış bir kul*”a benzeter ve başını kesseler bile firar etmeyecek makbul bir kul olarak vasıflandırır:

*Alınmış akça ile bir kulundur makbûl
Başını eğer keseler eylemez firâr kalem^{25[25]}*

Nef’î’ye göre **kalem** şairlik gücünün taze dilli **tercümânı**, sözleri ise bu tercümanın nükte söyleyen arkadaşıdır:

*Tab’ımın tercümân-ı ter-zebânıdır kalem
Hâmemin bir hem-zebân-ı nüktedânıdır sözüüm^{26[26]}*

Kalemin bekçiye (pâsbân) benzetilmesi ise gönülün hazineye, kalemin hazineleri beklediğine inanılan ejderhâya benzetilmesine dayanır. **Nef’î**’ye göre gönül hazinesini bekleyen kalem **ejderhâsının** bekçisinin elindeki şeb-çerağ (bir çeşit ışık saçan kıymetli taş) da kendisinin güzel sözleridir. Bu benzetmede kırmızı mürekkep ile şeb-çerağ arasında da ilgi kurulduğu söylenebilir.

*Pâsbân olmuş bir ejderdir kalem genc-i dile
Kim o gencin şeb-çerâğ-ı pâsbânıdır sözüüm^{27[27]}*

Ahmed Paşa, Sultan Bayezid medhinde yazdığı bir kaside de **kalemi âb-ı siyah** (mürekkep) dan inci gerdanlık dizen bir **cadıya** benzeterken,

*Ne câzûluklar ider gör medâyhünde kalem
Ki düzdi âb-ı siyehden nizâm-ı ıkd-ı leâl^{28[28]}*

Nedîm de **kalemi “câdû-fen”** olarak vasıflandırır ve efsûn okuduğunu belirtir:

*Safha bir lahzada Hârut-sitân oldu yine
Turfa efsûn okudu kalem-i câdû-fen^{29[29]}*

Şeyh Galib ise **kalemi meddâh** olarak tasavvur ederken aşk destânını tamamlamasını ister:

*Dâstân-ı aşkı itmâm eyle ey meddâh-ı kilk
Böyle pür-gam kalmasun efsâne Allâh aşkına^{30[30]}*

Bu benzetmelerin yanında kalem, çeşitli vücut aksamına da benzetme konusu olur. **Karamanlı Nizâmî** sevgilinin güzelliğini vasfetmek için gönlünün defter ve **canının kalem** olmasını isterken sevgiliye cân u gönülden bağlı olduğunu da ifâde eder:

Hüsününün vasfın Nizâmî yazmaga kılsan şurû’

^{24[24]} Nev’î, a.g.e., s.47 (K/XIV-9)

^{25[25]} Fuzûlî, a.g.e., s. 103 (K/XXXIII-35)

^{26[26]} Nef’î Dîvanı, haz.: Metin Akkuş. Ankara 1993. s. 46 (K/1-25)

^{27[27]} a.e., s. 46 (K/1-26)

^{28[28]} Ahmed Paşa Divanı, s.69 (K/23-46)

^{29[29]} Nedîm Divanı, s. 3 (K/I-3)

³⁰ [30] Şeyh Gâlib. (Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri Şiirlerinin Umumî Tahfili ve Dîvânının Tenkildi Basımı). 2 C. haz.: Naci Okçu. Ankara 1993. C. II, s. 836 (G/319-6)

Cân u dilden dil diler kim defter ola cân kalem^{31[31]}

Fuzûlî'nin câhil kâtiplere bir çeşit bedduâ mâhiyetindeki,

*Kalem olsun eli ol kâtib-i bed- tahrîrin
Ki fesâd-ı rakamı sûzumuzu şûr eyler
Gâh bir harf sükûtiyle kılur nâdiri nâr
Gâh bir nokta kusûriyle gözü kûr eyler*^{32[32]}

eyler şeklindeki meşhur kıtasında **kalem** ile **el** arasında ilgi kurarken, eski harflerimizin çok dikkatli yazılması gerektiği hususuna da işaret edilir.

Halk şiiirinde ve halk söyleyişlerinde de sıkça kullanılan **kalem - kaş** benzetmesine örnek olarak da **Şeyh Mehmed Vasfî**'nin,

*Bir kalem kaşlı mürekkep saçlı kâtip dilberi
Halkı mecnûn ide yazdı sahn-ı Kâğıthâne
Nakş-ı vaslı hakk olunmaz safha-i endişeden
Açsa şakk gezlek-i hicrân dil-i divânede*^{33[33]}

şeklindeki mürekkep, kâtip, Kâğıthâne, yazmak, nakşetmek, hakketmek, sayfa, şakketmek, gezlek gibi yazı ile ilgili unsurları biraraya topladığı kıtasını ve **Bâkî**'nin "**kıl kalem**" ifâdesini açıkça kullandığı,

*Nâzenîn ebrûların hakka ki kılmuş kıl kalem
Hüsnüni şol dem ki tesvîr itmiş üstâd-ı ezel*^{34[34]}

beytini örnek olarak verebiliriz.

Kalemin ilgi kurulduğu en önemli vücut aksamından biri **kirpik**dir. Kalemle kirpik arasındaki şekil benzerliği yanında kirpiğin kıl olması, hokkaya benzetilen göz ile mürekkepe ve kâtime benzetilen gözyaşıyla yakın ilgisi bu benzetmenin hareket noktasıdır. Çoğu zaman kastedilen **kıl kalem**dir. **Fuzûlî** sevgilinin lâl renkli dudağının sûretini, sayfaya benzetilen göz beyazına kirpik kaleminin bağır kanıyla yazdığını söylerken, sevgilinin dudağının hayâlinin âşığının gözünde devamlı bulunduğunu da ifâde eder:

*Göz beyâzına çeker la 'l-i lebün sûretini
Dem-be-dem hâme i müjgân ile bağrum kanı*^{35[35]}

Nev'î ise gözü hokkaya, ciğer kanını kırmızı mürekkebe benzetirken yine kalem olarak kirpiği düşünür:

*Beşdür sana devât ü kalem dide vü müjen
Yazmaya hasb-i hâlünü hûn-ı ciğer mi yok*^{36[36]}

Ta'cizâde Câfer Çelebi ise,

Kâtib-i eşküm düzüp kirpüklerümden hâmeler

^{31[31]} İpekten, Halûk: **Karamanlı Nizamî. Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvanı.** Ankara 1974. s. 197 (G/77-7)

^{32[32]} Fuzûlî, **a.g.e.**, s. 10 (Mukaddime)

^{33[33]} Mustakim-zâde Sa'deddin Efendi: **a.g.e.**, s. 719.

^{34[34]} **Bâkî Dîvânı. –Tenkidli basım–.** haz.: Sabahattin Küçük. Ankara 1994. s.291 (G/310-3)

^{35[35]} Fuzûlî, **a.g.e.**, s. 391 (G/CCLXVII-4)

^{36[36]} Nev'î, **a.g.e.**, s. 359 (G/217-4)

Safha-i ruhsârum üzre yazdı firkat-nâmeler^{37[37]}

dediği beytinde, gözyaşı kâtibine kirpik kalemiyle yüz safhasına ayrılık mektupları yazdırır:

Ahmed Paşa, kirpik kalemiyle yazdığı sevgilinin vasfını, nakkaşların kıl kalemlerle bile yazamayacakları kanaatindedir:

*Kirpigüm haddün hayâlin şöyle rengîn yazdı kim
Kıl kalemlerle resm idemezler anı nakkâşlar^{38[38]}*

Parmak ile kalem arasındaki ilgi şekil benzerliğine ve kalem ile parmağın el ile olan yakın ilgisine dayanır. Zâtî kalemin dilinin kesilmesini ve başının yarılmasını, sevgilinin parmaklarına “harf atmasına” bağlar:

*Engüştüne harf atmış imiş hâme nigârâ
Kâtipler anun kesdi dilin başını yardı^{39[39]}*

Taşlıcalı Yahyâ ise kalemi parmağa benzettiği bir beytinde Peygamber Efendimizin “*şakku'l-kamer*” mucizesine telmihte bulunurken, “*destüne kalem almamış idün*” ifadesini kullanarak, Hz. Peygamber’in ümmîliğine de işaret eder. Peygamber Efendimizin parmağının ikiye ayırdığı ayın, hilâl şekliyle, gökyüzüne yazılmış iki tane râ harfine benzetilmesi de bu benzetmeye kuvvet kazandıran bir unsurdur:

*Destüne kalem almamış idün ne aceb
Engüşt ile levh-i feleğe yazdun iki râ^{40[40]}*

Kalemin saça benzetilmesinde ise sevgilinin benlerinin ve turrasını mürekkebe ve mürekkep damllarına benzetilmesi önemli rol oynar. Ahmed Paşa dest-i kudret’in güzellik menşûrunu yazarken sevgilinin benlerini nokta olarak düşünmüştür ki “*bu noktalar perişan saç kaleminden damlamıştır*” diyerek kalemi saça benzetir:

*Dest-i kudret hüsn menşûrun yazarken hâl-i dost
Noktadur kim hâme-i zülf-i perîşândan tamar^{41[41]}*

Dîvan şâiri çeşitli özellikleri sebebiyle kalem ile bazı nebatlar arasında da ilgi kurar ve değişik hayallere konu eder. **Ahmed Paşa** mis kokulu olarak vasıflandırdığı harfleri (yazıyı), Kur’ân-ı Kerîm’in indirildiği ve namazın farz kılındığı Kadir gecesine benzetirken, **kalemi** de o gece secdeye kapanan **ağaçlara** benzetir:

*Şeb-i Kadre döndi o miskîn rakam
Sücûd itse tan mı dıraht-ı kalem^{42[42]}*

Çemenzârı mushafa, gülü Fâtihâ sûresine benzeten **Nev’î, bûstânı** da bu mushafı reyhânî hatla yazan **kaleme** benzetir.

Yazdı hat-ı reyhânî ile hâme-i bustân

³⁷ [37] Erünsal, E. İsmail: **The Life and Works of Tâci-zâde Ca’fer Çelebi, With a Critical Edition of his Dîvân.** İstanbul 1983. s. 248 (G52-1)

³⁸[38] **Ahmed Paşa Divanı,** s. 179 (G/86-3)

³⁹ [39] **Zâtî Divanı. (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon), Gazeller tısmı.** 3 C. haz.: 1-2. C.: Ali Nihad Tarlan, 3. C.: Mehmed Çavuşoğlu-M. Ali Tanyeri. İstanbul 1967,1970,1987. C. III, s. 364 (G/1569-3)

⁴⁰[40] Yahyâ Bey, **a.g.e.,** s. 20 (K/1-43)

⁴¹[41] **Ahmed Paşa Divanı,** s.117 (K/44-2)

⁴²[42] **a.e.,** s. 7 (K/3-80)

Gül fâtiha-i mushaf-ı ruhsârı çemenzâr^{43[43]}

Ta'cîzâde Câfer Çelebi, gonca-ı ranâyı devâta (hokka), beyaz zambakları sayfaya benzettiği bir beytinde, sevgilinin güzelliklerini vasfedenden bülbül kâtibinin elindeki **kalemi** de **fidana** benzetir:

*Yazmağa evsâfını bülbül nihâl olmuş kalem
Gonca-i ra'nâ devât evrâk-ı zambaklar beyâz^{44[44]}*

Fuzûlî'nin, Kur'ân-ı Kerîm'in “*Allah'ın rahmetinin belirtilerine bir bak yeryüzünü ölümünden sonra nasıl diriltiyor, şüphesiz ölüleri O diriltir, O herşeye kâdirdir*” meâlindeki Nûr sûresinin 50. âyetini de iktibas ettiği beytinde karşımıza çıkan **kalem - sebz** ilgisinin hareket noktası yeryüzünün yazı yazılacak bir unsur olarak düşünülmesi ve baharda tabiatta görülen canlanmanın “*âsâr-ı rahmetden bir eser*” olarak kabulü teşkil eder:

*Zemîne “Keyfe yuhyi el-arda” yazmış hâme-i sebz
Nazar kıl kim bu hem âsâr-ı rahmatden bir âyetdir^{45[45]}*

Helâkî, sevgilinin şirinliğini (sevimsizliğini ve güzelliğini) yazmak isteyenlerin şekerî mürekkep ve şeker kamışını kalem olarak kullanmalarını isterken **kalemi şeker kamışına** benzetir. Helâkî'nin edebî bir estetik içinde ifade ettiği bu ilginin kalemin kamıştan yapılmasına ve bazı mürekkep terkiplerinin içine bal ve şeker gibi tatlı maddelerin konulmasına da dayandığı hatırlanabilir:

*Şirinlik ile vusfın anın yazmag isteyen
Şekker mürekkep eylesün ü neyşeker kalem^{46[46]}*

Kalemin benzetildiği unsurlar arasında başta **at** olmak üzere **balık**, **bülbül** ve hayâlî bir hayvan olan **ejderhâ** ile konuşma özelliği olan **papağan** yer alır. Kalemin benzetildiği en önemli hayvan attır. At hızlı hareket etmesi, koşarken ayağından toz çıkarması, tozun bir başka dildeki karşılığı olan gubârın bir yazı çeşidi olan gubârî hat ve toz halinde bulunan sürme ile olan ilgisi sebebiyle kalem için benzetme unsuru olur. **Nef'î** “*çâpük-rev*” olarak vasıflandırdığı **kalem**ini zaptedilmesi güç bir **ata** benzetirken kendi şâirlik gücünü de över:

*Kâfiye teng oldı âgâz-ı duâ etsem n'ola
Gerçi zaptetmek ne mümkün hâme-i çâpük-revi^{47[47]}*

Nev'î ise kalem atının koşarken çıkardığı tozdan düşmanlarının gözüne sitem sürmesi çeker,

*Kümeyt-i hâmemüzün Nev'îyâ gubârından
Adûlarıun gözine sürme-i sitem çekerüz^{48[48]}*

veya övülenin kalemini meşhur hattat **Yâkût**'un hattını toz içinde bırakan bir ata benzetir:

*Kümeyt-i hâmesinden hatt-ı Yâkûta gubâr irdi
Alemdür arsa-i ehl-i kalemde tab'-ı rahşânı^{49[49]}*

Ahmed Paşa,

^{43[43]} Nev'î, a.g.e., s. 63 (K/XIX-7)

^{44[44]} Erünsal, a.g.e., s. 276 (G/79-4)

^{45[45]} Fuzûlî, a.g.e., s.439 (T./ 2-2)

^{46[46]} Helâkî, a.g.e., s. 18 (K/1-15)

^{47[47]} Nef'î Divanı, s.51 (K/3-16)

^{48[48]} Nev'î, a.g.e., s. 338 (G/181-5)

^{49[49]} a.e., s. 145 (K/XLIX-11)

*Aç hilâl ebrûnı kim Nun ve'l-kalem tefsîrini
Mâhî-i kîlküm zebân-ı hâl ile takrîr eyler^{50[50]}*

beytinde **kalem** ile **balık** arasında ilgi kurarken, **Nedîm**, tevâzû ile iyi bir şâir olmadığını söylerken “belâgat bağının **bülbülü**” olarak vasıflandırdığı **kalem**ini söyletenin padişahın yakın ilgisi olduğunu ifade eder:

*Değildir öyle pek üstâd şâir gerçi ammâ kim
Yine eş'ârı tab'a hoş gelin bilmem ne hâlettir
Efendim söyleten anı kemâl-i itibârındır
Kalem lûtfunla gûyâ **bülbül**-i bağ-ı belâgattir^{51[51]}*

Kalem ile **ejderhâ** veya **ejder** arasındaki ilgide gönülün hazineye benzetilmesinin sebep olduğunu yukarıda kalem-pâsbân (bekçi) benzetmesinde işaret etmiştik. **Zâtî**'ye ait bir başka beyitte ise kalem ejderhâya benzetilirken ejderhânın ağzından saçtığı ateşin kıvılcımlarının yazıdaki noktalara benzetilmesi ve ateş ile kırmızı mürekkep arasında ilgi kurulması, kalem, ejderhâ benzetmesinin önemli bir unsuru olarak karşımıza çıkar:

*Sûz-ı dilden surh ile yazılmadı evrâka hat
Ejderhâ-veş **hâme** od saçdı şîrârıdur nukât^{52[52]}*

Kalemin düşünce ve duyguları yazıya dökerek ortaya koyması ile **papağanın** konuşma özelliği arasında kurulan ilgi kalemın papağana benzetilmesine sebep olur. **Ahmed Paşa**'nın,

*Parmagunda **hâme**-i dür-bârını gören didi
Bu ne **tûfûdûr** kim ana sîmden bâl eyledün^{53[53]}*

beytinde de, sevgilinin gümüş kanata benzetilen parmakları arasındaki kalem inci saçan papağana benzetilir.

Amrî'nin bir beytinde ise **kalem**, sevgiliyi medheden **bülbülün** gagasına benzetilir:

*Hâmedür **minkâr-ı bülbül** medhine cânânımunun
Berg-i gülden ideyim evrâkını dîvânımun^{54[54]}*

Günlük hayatta kullandığımız birçok eşya da dîvan şâirlerimizin devamlı ilgi alanında kalan ve değişik hayal benzetmelerine konu ettikleri unsurlar arasında yer alır. Konumuzla ilgili olarak **kalem** için teşbih vesilesi olan bu unsurlar arasında **asâ**, **anahtar**, **kilid**, **mîl**, **sürmedân**, **sürâhi** gibi her gün elimizin altında bulunan eşyaları, **hançer**, **mızrak**, **ok**, **kılıç** gibi savaş ve **mum** gibi aydınlatma araçlarını; **ney** ve **târ** gibi mûsikî aâetleri ile **zebercet** gibi kıymetli taşları sayabiliriz.

Taşlıcalı Yahyâ, niyâzı oka, övülenin dergâhını hedefe ve murâdı bir dergâhın pîrine benzettiği bir beytinde övülenin inci yağdıran **kalem**ini de, şekil ve anlam bakımından, bu pîrin **asâ**sına benzetir:

*Tîr-i niyâza dergeh-i âlîsidür nişân
Pîr-i murâda **kilk**-i dürer-bârıdur **asâ**^{55[55]}*

^{50[50]} **Ahmed Paşa Divanı**, s. 307 (G/283-6)

^{51[51]} **Nedîm Divanı**, s. 65 (K/XII-43,44)

^{52[52]} **Zâtî Divanı**, C. II, s. 122 (G/618-1)

^{53[53]} **Ahmed Paşa Divanı**, s.217 (G/149-6)

^{54[54]} Amrî: **Dîvan. Tenkildi basım.** haz.: Mehmed Çavuşoğlu. İstanbul 1979. s. 91 (G/55-1)

^{55[55]} Yahyâ Bey, **a.g.e.**, s. 104 (K/24-34)

Kalemin anahtar (miftâh)a benzetilmesi ise açmak fiiliyle ilgilidir. **Fuzûlî**'nin;

*Bezm-i erbâb-ı temennâya makam-ı maksad
Kilk-i ehl-i Hak'a miftâh-ı künûz-ı esrâr^{56/56}*

ve **Taşlıcalı Yahyâ**'nın;

*Hikmet ile eyledi ol zü'l-Celâl
Hâmemi miftâh-ı kilid-i Kemâl^{57/57}*

beyitlerinde rastladığımız münasebette kalem, sırlar hazinesini ve kemâl kilidini açan bir anahtara benzetilir.

Kalemini kilide benzetilmesinin sebebi ise devâtn hazineye benzetilmesidir. Övülenin kalemi devât hazinesinin kilididir. Ancak övülenin lûtfuyla açılır ve cihân bu hazineden istifade eder. **Nâilî-i Kadîm** bu münasebeti,

*Hâmem ki kufl-ı genc-i devâta kilîd olur
Lûtfunla gâibâne cihân müstefîd olur^{58/58}*

şeklinde ifade eder.

İğne gibi ince ve uzun bir gereç olan ve göze sürme çekmek için de kullanılan **mîl**, şekil bakımından **kalem** için benzetilen olur. Bu benzetmede diğer önemli bir husus, suçluları cezalandırmak için gözlerine kızgın mil çekilmesi olayıdır. **Zâtî** sevgilinin mushafa benzeyen yüzüyle yarışmaya kalkan kitabı gören kalemlerin, buna tahammül edemeyerek, onu çizerek karalamalarını ve okunamaz hale getirerek bir çeşit kör etmelerini, "**kitabın gözüne mil çekmek**" şeklinde ifade ederek, kalemi mîle benzetir. Beyitte yer alan "**kara su**" ifadesi de mürekkep için benzetme unsuru olur.

*Mushaf-i hüsnünle gördi hâmeler bahs itdiğin
Kâra sû indirdi mîl ile kitabın aynuna^{59/59}*

Sürâhinin içindeki suyu boşaltırken çıkardığı ve "gulgul" adını verdiğimiz "lık lık" sesi ile kalemin yazı yazarken çıkardığı sesle veya kalemin yazdığı güzel sözler arasında kurulan ilgi, **kalem-sürâhi** benzetmesine sebep olur. **Sabrî** bir meclis atmosferi içinde bu benzetmeyi,

*Ben sürâhî-veş ele aldıkça Sabrî hâmeyi
Güş iden bezm-i sühanda nâme-i gulgul sanır^{60/60}*

şeklinde ortaya koyar.

Nev'î, mânâyı güzel bir geline benzetir. Şâirlik gücü ise bu gelinin başını süslemekle görevli meşşâtâdır. Mânâ gelinin elindeki ayna şâirin düşünleri, **sürmedânı** ise **kalem**dir. Siyah sürme ile mürekkep arasındaki ilgi bu gelin kadar güzel benzetmenin önemli bir unsurunu teşkil eder.

*Tab'um arûs-i mâ'nîye meşşâtalık eder
Endişem âyine kalemüm sürmedân verir^{61/61}*

^{56/56} Fuzûlî, a.g.e., s. 117 (K/ XL-19)

^{57/57} Yahyâ Bey, a.g.e., s. 12, mes. 20. beyit.

^{58/58} **Nâilî-i Kadîm Dîvanı. (Edisyon Kritik)**, haz.: Halûk İpekten. İstanbul 1970. s. 164 (K/XXXI-1)

^{59/59} **Zâtî Dîvanı**, C. III, s. 295 (G.1463-2)

^{60/60} Sabrî

^{61/61} Nev'î, a.g.e.,

Kalem ile hançer, ok, kılıç ve mızrak gibi silahlar arasındaki benzerlik şekil yönünden olduğu kadar, sözün yerine göre bu silahlar kadar yaralayıcı bir unsur olmasına dayanır. Halkımızın sık sık kullandığı **“Yiği kılıç; kesmez bir acı söz öldürür”** ifadesi bu fikri destekleyen bir söyleyiştir.

Fuzûlî övülenin **“kaleminin dilinin kâfirlerin âcizliğini isbat için bazen gönül delen bir ok ve bazen de kan saçan bir hançer”** olduğunu belirttiği,

*Zebân-ı hâmesi isbât-ı i'câzında küffâre
Gehi dil-dûz nâvek gösterir geh hûn feşân hançer^{62/62}*

beytinde, **kalemi ok** ve **hançere** benzetirken, kalemden çıkan kudretli sözlerin yerine göre en öldürücü silahlardan daha etkili olabileceğini de ifade eder.

Nev'î yine övülen için **“onun vasfı gökyüzü sayfasına mızrak kalemi ile yazıldı, kılıç ile hançer de medh ü senâsına dil oldu”** derken, şekil ve tesir bakımından **kalemi mızrağa** kılıç ve hançeri de dile benzetir:

*Yazıldı hâme-i rumh- ile vasfı safha-i hâke
Zebân oldı senâ vü medhine şemşîr -ile hançer^{63/63}*

Osmanzâde Tâib ise mânâyı avlanılacak bir arslana benzettiği beytinde, övülenin elindeki **kalemini** de mânâ arslanını avlamak için kullanılan, doğru giden bir **oka** benzetir:

*Şîr-i mânâyı itmeğe nahcir
Hâme destinde râst-rev çün fir^{64/64}*

Kalem ile kılıç arasındaki benzetmede çoğu zaman söz konusu edilen Hz. Ali'nin iki dilli **Zülfikâr** adı verilen kılıcıdır. Kalemin dilinin **“iki dilli”** olması bu benzetmenin temel unsurudur.

Bâkî kendisini, nazım meydanının Hayder-i Kerrâr'ı olarak vasıflandırdığı bir beytinde, Hz. Ali'nin Döldül adlı atını yaradılışına ve **Zülfikâr** adlı iki dilli kılıcını da sivri **kalemine** benzetir.

*Hayder-i Kerrârıyam meydân-ı nazmın Bâkiyâ
Nevki-hâme Zül-fekâr u tab' Döldüldür bana^{65/65}*

Nâilî-i Kadîm Vefalı Orta Defterdar Hâfız Mehmed Efendi'nin kalemini överken yine **kalem-Zülfikâr** benzetmesine yer verir, ayrıca **Rüstem'in iki yüzü keskin kılıcı** ile **kalem** arasında da ilgi kurarak **“O nasıl kudretli bir kalem, sanki Hayder-i Kerrâr'ın Zülfikârı ve düşünce Rüstem'inin iki yüzü keskin kılıcıdır”** ifadesini kullanır:

*Ne hâme Hayder-i Kerrâr-ı nazmın Zü'l-fikârıdır
Ne hâme Rüstem-i endîşeye tîg-i dü peykerdür^{66/66}*

Kalemi le mum arasında şekil ve renk ilgisi vardır. Bu açık ilginin yanında kalemin karanlıkta olan düşünceleri gün ışığına çıkarılması veya kalem vasıtasıyla yazıya dökülen müsbet düşüncelerin insanları bir çeşit karanlık olan cehâletten kurtarması ile mumun aydınlatma özelliği arasında kurulan ilgi, kalem-mum benzetmesinin esasını teşkil eder. **Nâilî-i Kadîm**'in **“Muhayyilemin yatak odasının mumu olan kaleminin dilini ıslak tutan, sözümün mucizesidir”** dediği;

Nâilî i'câz-ı nutkumdur ki eyler ter-zebân

^{62/62} Fuzûlî, a.g.e.,

^{63/63} Nev'î, a.g.e., s.57 (K/XVII-11)

^{64/64} Osmanzâde Tâib

^{65/65} Bâkî Dîvanı, s. 109 (G/ 12-5)

^{66/66} Nâilî-i Kadîm Dîvanı, s. 144 (K/ XXVI-35)

Hâme kim şem'-i şebistân-ı tahayyüldür bana^{67[67]}

şeklindeki beytinde, kalemin ıslak yani mürekkepli olan dili ile mum alevi arasında da ilgi kurulur. Ateşin ıslak olmayacağı bellidir, şâir bunu “mûcize” olarak vasıflandırarak açıklar.

Kalem ile bir mûsikî aleti olan **ney** arasında, her ikisinin de kâğıt yapılmaları sebebiyle şekil, renk ve madde bakımından müştereklik olduğu açıktır. Bunun yanında, bu benzetmeye vücut veren en önemli unsur, kalemin ve neyin duygu ve düşünceleri dile getiren vasıtalar olmasıdır. **Nedîm**, aynı zamanda hattat olan devrin padişahı III. Ahmed’in hattını övmek için yazdığı bir tarih kit’asında:

*Utarid lâf ururmuş hüsn ü hattan âsmân üzre
Kalem al deste ânın nây-ı kilkin bî-sadâ eyle^{68[68]}*

diyerek, Dîvan şiirinde sultan olan güneşin kâtibi olarak kabul edilen Utarid adlı gezegenin elindeki kalemi neye benzetir.

Telli bir musikî aleti olan **târ** ile **kalem** arasında kurulan ilgide gam dolu gönülün sayfaya, mutribin kâtibe benzetilmesi önemli bir unsurdur. **Nev’î** bu ilgili,

*Safha-i hâtır-ı pür-gam yazılır meclîsde
Mutrib-i bezm kaçan târ ile tahrîr eyler^{69[69]}*

şeklinde dile getirir.

Çeşmelerdeki suyun düzenli ve belli bir miktarda akmasını sağlayan **lüle** ve **mizâb** tâbir edilen su oluğu ile **kalem** arasındaki benzerlik şekle dayandığı kadar, gönülün ve öğülenin ilminin çeşmeye benzetilmesine de dayanır. Bu benzetmelere de **Bâkî**’nin,

*Lüle-i hâme ile çeşme-i dilden Bâkî
Eyledi kâ’ide-i Âb-ı hayâtı icrâ^{70[70]}*

beytinde olduğu gibi övülenin fazîletinin su ile ve dolayısıyla mürekkeple olan ilgisi yer alır.

Sütun, bir yapıyı ayakta tutan en önemle inşâî unsurlardan biridir. **Bâkî**, Feridun Bey için yazdığı bir kasidede sütunun bu özelliği ile kalemin, yani ilim ve ilim adamları ile sanat ve sanatkarların, din ve devletin bekâsı bakımından taşıdığı önem arasında ilgi kurarak **kalemi, din ve devlet çadırının direğine** benzetir:

*Sütûr-ı nâmesinden mülk-i millet sebzesi hurrem
Sütûn-ı hâmesinden dîn ü devlet haymesi ber-pâ^{71[71]}*

Ta’cizâde Ca’fer Çelebi, övülenin medhini yazmak için lâlenin sabah vakti akikden devât ve zebercedden kalem getirdiğini söylerken, **kalem-zeberced** ilgisini kurar. Burada lâlenin şekil bakımından hokkaya, siyah tohumlarının mürekkebe, yeşil yapraklarının veya sapının da kaleme benzetildiği söylenebilir:

*Midâd müşk ü zeberced kalem akîk devât
Getürdi medhüni yazmağa çin seher lâle^{72[72]}*

^{67[67]} a.e., s. 218 (G/ 6-6)

^{68[68]} **Nedîm Divanı**, s. 164 (T/ XIII-8)

^{69[69]} **Nev’î, a.g.e.**, s. 275 (G/ 77-2)

^{70[70]} **Bâkî Divanı**, s. 107 (G/9-7)

^{71[71]} a.e., s. 74 (K/27-15)

^{72[72]} **Erünsal, a.g.e.**, s. 153 (K/27-28)

Bulut, güneş ışığı, hilâl, mihver-i eflâk, rûzgâr (zaman), şihâb (kıvılcım, akan yıldız), Hürmüz (Müşteri, Bircis, Jüpiter) kalem için teşbihe vesile olan kozmik unsurlardır.

Kalem-bulut münâsebetinde **Bâkî**'nin,

*Ravza-i ilm-i terâvetde nem-i hâmem ile
Tâzeler gül-şen ü bâğı nitekim ebr-i bahâr^{73[73]}*

beytinde olduğu gibi, yağmur mürekkep benzetmesinin de yardımıyla, feyz unsuru önemli bir rol oynar.

Kalem-güneş ışığı benzetmesinde, bulutların arasından süzülen güneş ışığı ile kalem arasındaki şekil, renk ve aydınlatma özelliği yanında, güneşin devât ve kâtip, sabahın ve gökyüzünün sayfa olarak hayâli önemli unsurlar olarak karşımıza çıkar.

Taşlıcalı Yahyâ, gazel ve kasidelerin mısraları kafiyeli olan ve doğuş beyti anlamına gelen “matla” ile güneşin doğuşu için kullanılan “tulû” kelimeleri arasındaki ilgiye de işaret ettiği,

*Çin seher altın kalemle yazsun anı âfitâb
Bir güzel matla’ dimiş ol hüsrev-i şîrîn-kelâm^{74[74]}*

şeklindeki beytinde kalem kelimesini zikretmeden ve **Fuzûlî** de sabahı musavvire, gökyüzünü de sayfaya benzettiği,

*Bir musavvirdür ki zerrin kilk ile her gün çeker
Safha-i gerdûna nakş-ı âriz-ı dildâr subh^{75[75]}*

beytinde “**zerrîn kilk**” şeklinde ifade ettiği **kalem** ile **güneş ışığı** arasında ilgi kurar.

Necâtî Bey ise, güneşin altın kalemle her gün yazmasına rağmen hilâli, övülenin tevki’ine (fermanlara kovduğu nişan) benzetemeyeceğini ifade ederken yine aynı **kalem-güneş ışığı** ilgisine temas eder:

*Tevki’ine hilâli şebîh idemez güneş
Altın kalemle ider gerçi zer-nişân^{76[76]}*

Nev’î’nin,

*Devât-ı mihr ile Nev’î kalem olursa hilâl
Lisân-ı kâl idemez hâl-i pür-melâli edâ^{77[77]}*

şeklindeki beytinde tespit ettiğimiz **kalem-hilâl** benzetmesinde şekil ve renk benzerliği yanında, tükenmez bir kaynak olan güneşin devât olarak tasavvura ve ayın ışığını güneşten alması gibi tabî bir hadise önemli rol oynar.

Bugün “eksen” kelimesiyle ifade ettiğimiz “**mihver-i eflâk**”, **Ta’cîzâde Cafer Çelebi**’nin:

Gök devât olmuş hat-ı mihver kalem dûde Zuhâl

^{73[73]} **Bâkî Divanı**, s. 69 (K/25-31)

^{74[74]} Erünsal, **a.g.e.**, s.

^{75[75]} Fuzûlî, **a.g.e.** s. 179 (G/LV-6)

^{76[76]} **Necati Beg Divanı**,

^{77[77]} Nev’î, **a.g.e.**, s. 11 (K/I-34)

Yazmağa medhün Utarid ey şeh-i ferhunde fâl^{78/78]}

ve **Bâkî**'nin,

*Defter-i devletine mihver-i eflâk kalem
Hâtem-i kadrine günbed-i firûze nigîn^{79/79]}*

beyitlerinde **kalem** için benzetilen olarak kullanılır. Bu benzetmelerde gökyüzünün devât, Zuhâl gezegeninin düde ve Utarid'in kâtip olarak hayâli de önemli unsurlar olarak yer alır.

Kalemin zaman anlamına da gelen **rüzgâr (eyyâm)** olarak düşünülmesi, zaman sebebiyle ortaya çıkan günlerin sayfaya benzetilmesine dayanır. **Fuzûlî** bu benzetmeye,

*Kal'alar fethin kelîdi bâb-ı nusretdür diyü
Safha-i eyyâma tahrîr itdi **kilk-i rûzgâr**^{80/80]}*

şeklindeki beytinde yer verir.

Lügatlerde “kıvılcım, akan yıldız, gök taşı” gibi anlamlara geldiği ifade edilen **şihâb** ile **kalem** arasındaki ilgide, renk ve şekil benzerliği yanında, Utarid, ay, mehtab, yıldızlar ve gökyüzü (felek) gibi kozmik unsurların yazı ve yazı ile ilgili malzemeler için benzetme unsuru olarak kullanılması yer alır. **Taşlıcalı Yahyâ**'nın:

*Kendü Utarid-i feleğe benzemiş hemân
Destindeki **kalem** san olupdur **şihâb** ana^{81/81]}*

şeklindeki beytinde övülen Utarid'e, elindeki **kalem** de **şihâba** benzetilir.

Müşterî, Bircis ve Jüpiter diye de adlandırılan Hürmüz gezegeni Güneş sultanının defterdârı olarak kabul edilir. **Nâilî-i Kadîm** Defterdâr hattat Mehmed Paşa'ya yazdığı bir kasîdesindeki,

*Zebânın anlaşamaz Bû-âli vü Fârâbî
Kalem ki **Hürmüs-i eflâk-i nazm u inşâdur**^{82/82]}*

şeklindeki beytinde **kalemi**, nazım ve nesir göklerinin **Hürmüz**'üne benzetir ve İbni Sinâ ile Fârâbî'nin onun dilini bu sebeple anlayamayacaklarını belirtir.

Fuzûlî, Ab-ı hayvân'ı içtiği için ölümsüzlüğe kavuştuğuna inanılan Hızır Peygamber'in, bu sonsuz ömrüne rağmen “**zulmet hokkası Âb-ı hayat'tan mürekkep verse bile Hızır'ın kaleminin bütün ömrü boyunca sevgilinmin vasıflarını yazmayı tamamlayamayacağını**” belirttiği

*Yazabilmez leblerün vasfın temâm-ı ömrde
Ab-ı hayvân virse **kilki-Hızra** zulmetten devât^{83/83]}*

şeklindeki beytinde, **Hızır Peygamber**le **kalem** arasında ilgi kurarken, **Helâkî** Hızır Peygamber'le beraber Âb-ı hayvân'ı aramak için yola çıkan fakat bulamadığı giçin ölümsüzlüğe kavuşamayan **İskender** ile **kalem** arasında kurduğu ilgide, övüleni Hızır Peygamber'e ve övülenin sözlerini de Âb-ı hayvân'a benzetir. Hokka ise yine Ab-ı hayvân'ın içinde bulunduğu inanılan zulmettir:

^{78/78]} Erünsal, a.g.e., s.43 (K/7-13)

^{79/79]} **Bâkî Divanı**, s. 71 (K/26-16)

^{80/80]} **Fuzûlî**, a.g.e., s. 62 (T. VII-7)

^{81/81]} Yahyâ Bey, a.g.e., s. 102 (K/24-16)

^{82/82]} **Nâilî-i Kadîm Dîvanı**, s. 120 (K/XXI-7)

^{83/83]} **Fuzûlî**, a.g.e., s. 164 (G/XL-2)

*Kendüsi Hızr u sözleri Âb-ı hayâtdur
Zulmet midâd u anda **Sikender** -siyer **kalem**^{84[84]}*

Nâilî-i Kadîm'in kendisini “Mânâ Tûr’unun Kelîm”i olarak vasıflandırdığı bir beytinde elindeki **kalemi** “**Yed-i Beyzâ**”ya benzetir. Aynı benzetme **Bâkî**'nin kendi şâirlik kudretinden bahsettiği ve **Taşlıcalı Yahyâ**, **Atâyî** ve **Hâletî**'yi kastedtiği,

***Hâme-i mu’ciz** beyânun anlarun her birine
Bir cevâb ibrâz idüp vâzih-ı **yed-i beyzâ** gibi^{85[85]}*

şeklindeki beytinde de karşımıza çıkar.

B. MÜREKKEP (Midâd)

Dîvan şâirlerimizin ilgi duydukları ve manzûmelerinde sık sık yer verdikleri yazı ile ilgili unsurlardan biri de midâd yani mürekkeptir. **Mürekkep** sıvı oluşu, siyah, kırmızı (surh, şencifre), laciverd renkleriyle, altın ve gümüş varaklarının ezilmesiyle elde edilen çeşitleriyle, “Tâvûsî mürekkep“ gibi özel adlarıyla yer aldığı dîvan şiirinde, bir çok hayalde kullanılmış, bir çok benzetmede, benzeyen veya benzetilen olarak yer almıştır.

Renk itibâriyle en çok sözü edilen mürekkep siyah ve kırmızı mürekkeptir. Bunun başlıca sebebi, divân şiirinin iki önemli tipi olan sevgilinin ve âşıkın bu hayal ve benzetmelerde, çoğunlukla, yer almasıdır. Dîvan edebiyatındaki sevgili tipi, çok nâdir istisnalar dışında esmerdir. Güzellik unsurları olan saç, kaş, göz ve kirpikleri siyahtır. Bunun yanında âşık da bahtı kara, devamlı ah çeken, ah dumanı göklere yükselen, devamlı gam ve keder içinde, ağlayıp inleyen bir tiptir. Bu sebeple sevgilinin ve âşıkın iştirâk ettiği hayal ve benzetmelerde daha çok **siyah mürekkep** söz konusu edilir.

Kırmızı mürekkep ise yine sevgilinin ve âşıkın iştirak ettiği hayal ve benzetmelerde karşımıza çıkmakla beraber, daha çok sevgilinin cevri ü cefâsı ve ihmâli ile perişan olan **âşıkın gözyaşları**, **ciğer kanı** (**bağır kanı**) için benzetme unsuru olarak kullanılır. Sevgilinin kırmızı dudaklarının gül ve lâle gibi çiçeklerin hokkaya benzetildiği beyitlerde ise, bu hokkanın içindeki mürekkebin kırmızı olduğu düşünülür.

Altın varaklarının ezilmesiyle elde edilen mürekkep ise **güneşin** yer aldığı hayal ve benzetmelerde karşımıza çıkar. **Mavi renkli mürekkep** ile sevgilinin mâvi gözleri arasında ilgi kurulurken, **gümüş varaklarının ezilmesiyle elde edilen mürekkeple** de **kar** ve dolayısıyla **su** arasında ilgi kurulur.

Bunların dışında **mürekkeple** ilgi kurulan unsurlar arasında **Âb-ı Hayvân**, **gece**, **kara câme**, **kara su**, **müşg**, **sevdâ**, **cirm-i Zuhâl**, **güzellik**, **merhem**, **nem**, **şeker**, **tükrük**, **vahdet**, **vücut**, **yağmur** ve **zehir** yer alır.

Lâciverd mürekkep ve **tâvûsî mürekkep** ise isim olarak zikredilen mürekkep çeşitleridir ve **lâciverd mürekkeple sümbul**, **menekşe** ve **ayva tüyleri** arasında ilgi kurulurken, **tâvûsî mürekkep saç** için teşbih unsuru olur.

Kalem bahsindeki zikrettiğimiz örneklerde **mürekkep-Âb-ı Hayvân** benzetmesinde devât ile Âb-ı Hayvân'ın içinde bulunduğu Zulûmât, Hızırla kalem ve yine Hızırla sevgilinin ayva tüyleri arasındaki ilgi yer alır. Burada kastedilen mürekkep siyah mürekkeptir.

Mürekkebin dūd-ı siyah ve **baht-ı siyâh** olarak düşünülmesinin başlıca sebebi siyah renk münasebetidir. **Bâkî**, gami yazıya, devât ve kalemi âha benzettiği,

^{84[84]} Helâkî, a.g.e., s. 17 (K/1-11)

^{85[85]} **Bâkî Dîvanı**,

*Harf-i gama devât ü kalem şekl-i âhdur
Ana mürekkep âhda dūd-ı siyahdur^{86[86]}*

beytinde **âşığın âhının** dumanını siyah **mürekkebe** benzetir.

Tuhfetü'l-Hattâtin'de rastladığımız ve **Hüseyin Can**'a ait olan beyitte ise kırmızı ve siyah mürekkeplerin bir arada zikredildiğini ve **kırmızı mürekkep** ile **ciğer kanı**, **siyah mürekkeple** de **dūd-ı dil** ve **baht-i siyah** arasında ilgi kurulduğunu görüyoruz.

*Üç hokka devâtında ne var dirse şâhum
Hûn-ı cigerüm dūd-ı dilim baht-siyâhum^{87[87]}*

Siyah mürekkebe benzetilen bir başka unsur **akşam** ve **gecedir**. Bu benzetmede siyah renk unsurunun yanında gökyüzünün devât ve şişe, sabahın defter olarak hayâli yer alır. **Ta'cizâde Câfer Çelebi**, övülenin iyiliklerinin büyüklüğünü anlatmak istediği bir beytinde "*senin iyiliklerini (nimetlerini) yazmak için dîvan katipleri sabaha kadar gökyüzü şişesine siyahı doldurur*" dediği:

*Subha dek şişe-i çarha siyâhı doldurur
Yazmaga in'amuni küttâb-ı dîvânun senün^{88[88]}*

şeklindeki beytinde mürekkep kelimesini kullanmakla beraber, sabaha kadar çarh şişesine doldurulan **siyah mürekkep**, **gecedir**.

Beyaz etmek, müsvette bir yazıyı temize çekmektir. Buna tebyîz de denir. **Nev'î** bir beytinde "*gökyüzü devât, karanlık gece mürekkep bile olsa defterin kıyamet sabahına kadar temize çekilemeyeceğini*" ifade ettiği,

*Tâ subh-ı haşr kılmaya ol defteri beyâz
Gerdûn eger devât ola vü târ-ı şeb midâd^{89[89]}*

şeklindeki beytinde de, yine **mürekkep-gece** ilgisine müracaat eder.

Mürekkebe bulanmış kalemin baştan ayağa kara câme giymiş fakirlik ile yüzü karalanmış bir insana benzetilmesi, **siyah mürekkebin kara câmeye** benzetilmesine sebep olur. **Helâkî** bu benzetmeyi şöyle dile getirir:

*Fakrun sevâd-ı vech idüğine delil için
Başdan ayağa geydi kara câmeler kalem^{90[90]}*

Mürekkep ile gözlere inen **kara su** arasındaki, sıvı oluş ve renk münasebetine dayanan benzetmeye ait örnek beyitleri kalem bahsinde, kalem-muharrir ve kalem-mîl münasebetlerinde zikrettiğimiz için, tekrar etmiyoruz.

Mürekkep-müşg (misk) münasebeti renk ilgisine dayandığı kadar, bazı mürekkep terkiplerinin içinde miskin de kullanılması bu benzetmede önemli yer tutar. Ayrıca bu benzetmede miskin güzel kokusu sebebiyle sevgiliyi ve övüleni yüceltme isteği de yer alır. Oldukça çok karşımıza çıkan bu münasebete örnek olarak **Ta'cizâde Cafer Çelebi**'nin,

Müşg-i terle yazuben hüsni berâtını hat

^{86[86]} a.e., s. 138 (G/ 61-1)

^{87[87]} Mustakim-zâde Sa'deddin Efendi: a.g.e., s. 180.

^{88[88]} Erünsal, a.g.e., s.480 (Kit./ 5)

^{89[89]} Nev'î, a.g.e., s. 31 (K/XI-14)

^{90[90]} Helâkî:,a.g.e., s. 18 (K/1-19)

Düşmiş üstinde kaşı sûreti unvân şekil^{91/91}

Bâkî'nin,

*Yazdurub **müşg** ile boynına hamâ'il takdı
Kendüye itmek için halkı müsahhar sünbül^{92/92}*

ve **Zâtî**'nin,

*Hızr-ı cândur ol varak üzre düşnâm-ı lebün
Müşg ile yazsun getürsin dir imiş baş üstüne^{93/93}*

beyitlerini örnek verebiliriz.

Mürekkebin saça benzetilmesi siyah renk benzerliğine dayanır. Tuhfe-i Hattâtin'de rastladığımız ve kalem-kaş münasebetinde örnek olarak sunduğumuz,

*Birkalem kaşlı **mürekkep** saçlı kâtip dilberi^{94/94}*

mısraı ile başlayan kıt'a dışında; yine Tuhfe-i Hattâtin'den aldığımız ve **Hüseyin Can**' ait,

*Üç hokka devâtunda didi yâr ne vardır
Didüm ana ey Hüsrev-i Şîrin-i şeker-leb
Zülfî siy-âhün la'l-i lebün çeşm-i kebûdun
Evsâfını tahrîr için üç dürlü mürekkep^{95/95}*

şeklindeki kıt'asını örnek alabiliriz. Bu kıtada **kırmızı mürekkebin** sevgilinin **la'l** renkli dudağına, **mavi mürekkebin** de, Dîvan şiirinde çok nâdir rastlanan sevgilinin **mâvi gözlerine** benzetildiği görülür.

Mürekkebin siyah renk ve aşk anlamlarına gelen **sevdâ** ile münasebeti siyah renk benzerliğine ve sevdânın insanın, mürekkebin kalemin başında bulunmasına dayanır. Kalem bahsindeki örnek beyitlerde de karşımıza çıkan ve çok kullanılan bu benzetmeye değişik bir örnek olarak **Fuzûlî**'nin,

*Fuzûlî hattı sevdâsın kalem- veş başa salmışsan
Gider başun eğer başdan gidermezsem bu **sevdâyı**^{96/96}*

şeklindeki, âşığın başındaki sevdâ ile kalemin başındaki mürekkebin ancak başların kesilmesi halinde, yâni ölümle, giderilebileceğini belirttiği, beytini zikredebiliriz.

Mürekkep ile **sürme** arasındaki siyah renk münasebetine dayanan benzetmelere ait örnekleri de kalem sütundan ve kalem-at benzetmelerinde sunduğumuz için burada tekrar etmiyoruz.

Nedîm'in,

^{91/91} Erünsal, a.g.e., s. 322 (G/122-4)

^{92/92} **Bâkî Dîvanı**, s. 62 (K/24-5)

^{93/93} **Zâtî Dîvanı**, C. III, s. 194 (G/1308-6)

^{94/94} Mustakim-zâde Sa'deddin Efendi: a.g.e., s. 619.

^{95/95} a.e., s180.

^{96/96} Fuzûlî, a.g.e., s.401 (G/ CCLXXVII-7)

*Gerekdir kim süveydâ-yı dil-i Râstû midâd olsun
Ederken hâme vasf-ı dâniş ve temyizini imlâ^{97[97]}*

şeklindeki beytindeki gönülün ortasındaki siyah benek ve yürekteki gizli günah manalarına gelen **süveydâ-mürekkep** ve,

Fuzûlî'nin,

*Midâd-ı turrasına yüz sürer zihî devlet
Dutar hemîşe ser-i zülf-i tâb-dâr kalem^{98[98]}*

beytinde karşımıza çıkan **mürekkep-turra** ile **Helâkî**'nin,

*Kendüsi Hızr u sözleri Ab-ı hayâtdur
Zulmet midâd u anda Sikender-siyer kalem^{99[99]}*

beytinde tespit ettiğimiz **mürekkep-zulmet** benzetmelerinin hareket noktası da siyah renk benzerliğidir.

Kırmızı mürekkebe en çok benzetilen iki unsur aşğın **göz yaşları** ve **kandır**. Bu ilgide sıvı oluşları yanında gözyaşının, devâta benzetilen göz ve kıl kaleme benzetilen kirpikle olan yakınlığı ile aşğın gözlaşlarının kanlı olması önemlidir. Kalemle ilgili örnek beyitlerde sık sık karşımıza çıktığı için örneklerini daha önce zikrettiğimiz mürekkep-gözyaşı ve mürekkep-kan benzetmelerine burada örnek vermeyeceğiz. Ancak kırmızı mürekkep-kan benzetmesine değişik ve orijinal bir örnek olması sebebiyle **Zâtî**'nin övülenin bayram günlerinde bulunduğu ihsanının büyüklüğünü mübalâğalı bir şekilde ifade ederken kullandığı **kırmızı mürekkep-kurban kanı** benzetmesinin yer aldığı,

*Ger midâd olsa kamu kurbânı kanı yazamaz
Rûz-ı îd irdükçe anun itdügü ihsânını^{100[100]}*

şeklindeki beytini zikretmekle yetineceğiz.

Bâkî'nin kalemi ilkbahara, gül bahçesini Hâfız'ın Gülistân adlı eserine, çimeni yazıya ve çimenin üzerindeki şebnemi yazının noktalarına benzettiği, bir tablo güzelliğindeki,

*Bir gülistân yazdı bir ay içre fasl-ı nev-bahâr
Lâle yir yir surh olupdur sebze hat şeb-nem nukât^{101[101]}*

şeklindeki beytinde de **kırmızı mürekkep** ile **lâle** arasında ilgi kurulduğunu görüyoruz.

Altın zerrelere belli usullerle ezilerek yazı yazılacak veya fiçıyla sürülecek kıvama getirilmesiyle elde edilen **altın mürekkep**, divan şiirinde sık sık karşımıza çıkar ve bir değer unsuru olarak ele alınır. **Necâtî** de, renginden dolayı kıymetli bir taş olan zebercedden yapılmış levhaya benzediği, gökyüzündeki **hilâli**, renginden dolayı, **altınla yazılmış bir lâm harfine** benzetir. Lâm harfinin ebced hesabındaki sayı değeri otuzdur ve ramazan, ayın gökyüzünde hilâl şeklinde görülmesiyle başlar. Şair bu özellikleri beyitinde göz önünde tutarken “dâl” kelimesinin delil ve dâl harfî anlamlarıyla da oynar.

Zer ile levh-i zebercedde yazıldı bu lâm

^{97[97]} Nedîm Divanı, s. 177 (T. XXII-5)

^{98[98]} Fuzûlî, a.g.e., s.102 (K/XXXIII-17)

^{99[99]} Helâkî, a.g.e., s. 17 (K/1-11)

^{100[100]} Zâtî Divanı, C.III, s. 381 (G/1597-6)

^{101[101]} Bâkî Divanı, s. 237 (G/222-3)

Ramazânun otuz olduğına tâ kim ola dâl^{102[102]}

Ta'cîzâde Câfer Çelebi ise, **altın sırmalı câme giymiş olan sevgiliyi âlem sahifesine altın ile yapılmış güzel bir elife benzettiği**,

*Âlem sahifesine altun ile yazılmış
Bir hûb elif olur yâr zerrîne geysel câme^{103[103]}*

beytinde, yine altın mürekkebinden söz eder.

Zâtî, sararmış yüzüne özendiğini, onu kıskandığını görünce, bi-hayâ olarak vasıflandırdığı altın varaklarının nakkaşlar tarafından ezilmesini istediği,

*Öykindi rûy-ı zerdüme altun varakları
Nakkâşa din keremler it ol bî-hayâyı ez^{104[104]}*

beytinde, altın varaklarının mürekkep haline getirilmesi için ezildiğine de işaret eder.

Ta'cîzâde Câfer Çelebi'nin bir münâcaatında yer alan ve "**feleğin sayfa ve cirm-i Zuhâl'in (Zuhâl yıldızı) mürekkep olması hâlinde bile Rahmet âyetinin faziletlerinin yazılamayacağını**" belirttiği,

*Olsa felek sâhîfe vü cirm-i Zuhâl midâd
Yazılmaya fezâilin ey rahmet âyeti^{105[105]}*

beytinde **mürekkep-Zuhâl yıldızı** münasebeti karşımıza çıkar.

Nedîm'in "**Bihzâd'ın mürekkep ile senin tasvirini yazması mümkün değildir, ancak nûr hokkasında güzelliği hallederse, yani güzelliği mürekkep haline getirirse, tenin güzelliğini tasvir edebilir**" dediği,

*Midâd ile ne mümkün kim yaza tasvîrini Bihzâd
Meğer halledede hüsnü hokka-i nûr-ı müecessemde^{106[106]}*

şeklindeki beytinde **güzellik** ile **mürekkep** arasında ilgi kurulurken, meşhur nakkaş Bihzâd'ın da adı zikredilir.

Kalem-şekerkamışı ile ilgili münasebette örneklerini daha çok zikrettiğimiz **mürekkep-şeker** benzetmesinde, şekerin mürekkep terkiplerinde kullanılan bir madde olduğunu, sevgilinin şirinliği ve neyşekerle de ilgil kurulduğunu belirtmiştik.

Mürekkebin ilgi kurulduğu bir başka değişik madde **merhemdir**. Nef'î, Sadrazâm Hâfız Ahmed Paşa için yazdığı kasidesinin "**Feleğin yarasının acısı şiddetlendikçe, gönül, övgünü yazan kaleminden elde ettiği merhem ile onu dindirir**" dediği,

*Midâd kilk-i vasfunla urur dil merhem-i teskin
Olunca derd-i zahm-ı rüzgârın iştîdâd üzre^{107[107]}*

^{102[102]} Necatî Beg Divanı, s. 64 (K/16-2)

^{103[103]} Erünsal, a.g.e., s. 393 (G/185-3)

^{104[104]} Zâtî Divanı, C. II, s. 25 (G/521-4)

^{105[105]} Erünsal, a.g.e., s. (9, Terc./11)

^{106[106]} Nedîm Divanı, s. 173 (T/XIX-16)

^{107[107]} Nef'î Divanı, s. 193 (K/44-46)

şeklindeki beytinde, **mürekkep-merhem** münasebetini kullanırken, mürekkebin bazı yanıklar veya ağızda meydana gelen pamukçuk veya kabarcıkların tedavisinde ilaç olarak halk arasında kullanıldığını da dikkate almış olabilir.

Nev'î'nin,

*Yazarken vasf-ı la'l-i yârda eş'âr-ı rengînüm
Devâtun Nev'îya ağzını kâtipler sulandurmuş^{108[108]}*

beytinde rastladığımız **mürekkep-tükrük** benzetmesine esas olan unsurlar hokkanın ağıza benzetilmesi ve “**ağzı sulanmak**” deyiminden hareketle ağız suyu ile tükrük arasındaki, sıvı olmalarına dayanan, benzerliktir.

Bozuk ve güzel olmayan ifade ve yazılar, üzeri çizilerek iptâl edilir. Bunun için “**kalem çekmek**” deyimi kullanılır. Gözden çıkarılan herhangi bir şey, unutulmak istenen hâdise veya insan için de aynı deyim kullanılır. Nev'î bu deyimden hareket ederek,

*Sakîm imiş diyu hatt-ı nüsha-i kesret
Midâd-ı vahdet ile üstine kalem çekerüz^{109[109]}*

diyerek, bozuk ve illetli olan kesret nüshasının üzerine vahdet mürekkebiyle kalem çektiğini ifade ederken, **mürekkep-vahdet** ilişkisini kurar ve tanrının tek olduğuna inanmanın küfürden kurtulmanın tek yol olduğunu belirtir.

Mürekkebin benzetildiği bir başka nebat **ağaç yapraklarıdır**. **Ta'cîzâde Câfer Çelebi**, sonbaharda kuruyan, sarı ve kırmızı renkler alan yaprakları mürekkebe benzetirken yeryüzüne sayfaya, zamanı da kaleme benzeterek,

*Benzedi şengerfe yapraklar ki devrân surh ile
Safha-i dehre yaza fasl-ı hazânı bâb bâb^{110[110]}*

derken, “fasl” kelimesi ini mevsim ve bir eserin bölümleri manasında kullanır.

Gümüş varaklarının ezilmesiyle elde edilen **mürekkeple kar (berf)** arasındaki ilgiye **Necâfî Bey'in**,

*Berfün gümüş varaklarını hall idüb havâ
Cedvel çeker sahîfe-i gül-zâra cûy-bâr^{111[111]}*

şeklindeki beytinde rastladık. Bu beyitte gümüş varaklar ile kar arasındaki ilgi yanında, gümüş varakların ezilmesiyle karın erimesi arasında ve sayfaya benzeyen gül bahçesindeki akarsu ile yazıların kenarına çekilen gümüş cetvel arasındaki şekil ve renk benzerliğine dayanan benzetmeler Dîvan şâirinin ne kadar tabiatla ve çevresiyle iç içe ve ne kadar dikkatli bir gözlemci olduğunun en güzel delillerinden biri sayılabilir.

^{108[108]} Nev'î, a.g.e., s. 348 (G/197-5)

^{109[109]} a.e., s. 338 (G/181-4)

^{110[110]} Erünsal, a.g.e., s. 125 (K/23-6)

^{111[111]} Necafî Beg Divanı, s. 40 (K/8-4)

Güneşe tutulduğu zaman tavus kuşunun kuyruğundaki renk cümbüşüne benzer renkler aksettirdiği için **Tâvûsî mürekkep** diye adlandırılan mürekkep çeşidine Necâtî Bey ve Nâilî-i Kadîm divânında tesadüf ettik. Bir örnek olması bakımından, **Necâtî Bey**'in “*sevğilinin saçlarını Tâvûsî mürekkeple yazılmış bir dal harfine*” benzettiği,

*Cemâlün mushafı hakkı mübârek fâldür zülfün
Ki tavûsî mürekkeple yazılmış dâldür zülfün^{112[112]}*

şeklindeki matla' beytini zikredebiliriz.

Lâciverd mürekkep, Nev'î'nin,

*Nakş itmiş anı kudret eli lâciverd ile
Sümbül berât-ı şâh-ı çemenden nişân virür^{113[113]}*

beyti ile **Ahmed Paşa**'nın,

*Didüm ey dilber bu hat yüzünde neyler didi kim
Lâciverd ile beneşşe bağa tahrir eylemiş^{114[114]}*

ve,

*Kâtib-i kudret cemâlün mushafın zeyn itmege
Lâciverd ile lebüne Sûre-i Kevser yazar^{115[115]}*

beyitlerinde olduğu gibi, renk benzerliği sebebiyle **sümbül ve menekşeye** benzetilir.

Sıvı oluşları ve feyz verme özellikleri sebebiyle aralarında ilgi kurulduğunu, kalem-bulut benzetmesinde söylediğimiz **mürekkep-yağmur** münasebeti ile ilgili beyti, daha önce zikrettiğimiz için tekrar etmiyoruz.

C. KÂĞIT (Kâğaz)

Taradığımız dîvanlarda “kağıt” kelimesine çok az ilgi gösterildiğini gördük. Doğrudan doğruya “kağıt” kelimesinin kullanıldığı bu çok az sayıdaki beyitlere örnek olarak **Hayretî**'nin bükülmüş kağıt ile sevğilinin cevri ü cefası sebebiyle beli bükülmüş aşık arasında ilgi kurduğu,

*Arz itmeğe huzûruna ey mîr-i kâyinât
Tahrîr olındı şemme-i ahvâl-i müşkilât
Hayrete kaldı ağzın acıp hâlüme devât
İki büküldü kâğıt u kan ağladı kalem^{116[116]}*

şeklindeki ve **Bâkî**'nin, **yeşil parlak kâğıt** ile, **yeşil çemen** arasında ilgi kurduğu,

*Bir yeşil garrâ zer-efşân kâğaz
Yaraşur yazulsa ger medh-i edîb-i nüktedân^{117[117]}*

ve **kâğıdın** iki yüzlü bir insana benzetildiğini şu güzel dörtlülüğü örnek olarak verebiliriz:

^{112[112]} a.e., s.328 (G/299-1)

^{113[113]} Nev'î, a.g.e., s. 321 (G/151-4)

^{114[114]} Ahmed Paşa Divanı, s. 207 (G/132-2)

^{115[115]} a.e., s. 166 (G/66-2)

^{116[116]} Hayretî, a.g.e., s. 103 (Mus./18-2)

^{117[117]} Bâkî Dîvanı,

*İki yüzlü olma, ey sahib-kerem
İki yüzlüden ırağ olur kerem
İki yüzlü oldu kâğıd la cerem
Kare sürer yüzüne her dem kalem^{118[118]}*

Kâğıdın ağaç hamurundan yapılmısı, yufka ekmeğin hamurdan inâlı ile her iki unsurun yumuşak, kolay yırtılabilir, hassas anlamlarına gelen yufka olarak nitelendirilmesi önemlidir. Bu özelliklere benzer özellik taşıyan hassas bir **gönül** de, gözyaşının âhar, yaranın mühre olar hayâl edildiği aşağıdaki beyitte **kağıt** olarak düşünülür:

*Yufkadır kâğıd-ı dil eşk ile aharlayıp
Mühre-i dâğ ile şeffâf ü kalem-gîr edelim^{119[119]}*

Bunun dışında, Dîvan şâirinin kâğıttan yapılmış **defter, tûmar, kitap, nusha, ferman, hüccet, menşûr, ıtknâme, mektup** vb. gibi daha çok şekil ve üzerindeki yazıların muhtevâsına göre isimlendirilen malzemenin genellikle “**sayfa**” ve “**yaprak**” olarak kâğıt karşılığında kullandığını görüyoruz. Bu unsurlarla ilgili hayâl ve benzetmeler oldukça çoktur. Zaten verdiğimiz örneklerde de yeri geldikçe temas etmiş bulunuyoruz. Bu sebeple, bu malzemeyle ilgili tespit edebildiğimiz benzetmeleri zikretmekle ve değişik bulduğumuz ve daha önce yer vermediğimiz birkaç örnek beyti sunmakla yetineceğiz.

Sayfa, yaprak, defter, kitap, mektup vb. malzemeyle ilgili olarak benzetmeler arasında **Akyazı sahası** gibi özel yer adının yanında; **alın, cân, göz, göz beyazı, göz perdesi, gönül, sine, yüz, yanak** gibi vücut aksamı: **su, akarsu** ve **deniz** gibi yüzeyi düz tabiat unsurları; **badem, gül, gonca, lâle, ünnap, haşhaş** gibi bitkiler ve yaprakları; **çemen, çemenzâr** ve **gülzâr** gibi mekânlar; **ay, mehtâb, eyyâm, gökyüzü, sabah, bahar, Utarid** ve **zaman** gibi kozmik unsurlar ile, **şarâb-ı Kevser** gibi cennete ait özellikler, **tedbir güzellik, hayal** gibi mücerret mefhumlar yer alır.

Fuzûlî'nin **kırmızı kâğıt** ile **göz perdesi** arasında ilgi kurduğu,

*Yazar göz perdesine eşk şerh-i hâl bilmez
Ohınmaz kan ile yazılsa hat evrâk-ı âl üzre^{120[120]}*

beytini;

Nev'î'nin baharda tabiatın canlanışını tasvir ettiği ve çıplak olan tabiatı şebnem damlalarıyla bozulan bir yazıya, **çemeni** de Tanrı tarafından yazılmış bir **nûshaya** benzettiği,

*Yazıldı sun' ile yeniden nusha-i çemen
Şebnem düşüp zemîne bozuldu hat-ı gubâr^{121[121]}*

şeklindeki beyti ile övülenin **idrâkini deftere**, vasıflarını öğrenen devâtın hayretle ağzı açık kalan bir insana ve onun idrâkini gören kalemi baş eğen bir insana benzettiği,

*İşitti vasfunu hayretle ağız açdı devât
Görince defter-i idrâkini baş eğdi kalem^{122[122]}*

beyitleri ile **Fuzûlî**'nin, çocuğa benzettiği gözbebeklerinin kirpik kalemi ile sevgilinin siyah benlerinin hattını **hayâl levhasının** üzerine devamlı meşk etmeğe çalıştığını ifade ettiği,

^{118[118]} a.g.,

^{119[119]}

^{120[120]} Fuzûlî, a.g.e., s. 380 (G/CCLVI-5)

^{121[121]} Nev'î, a.g.e., s.42 (K/XII-4)

^{122[122]} a.e., s. 108 (K/XXXV-7)

*Dem-â-dem kıl-k-i müjgân ile tıfl-ı merdüm-i çeşmüm
Hat-ı sevda-yı hâlün meşk ider levh-i hayâl üzre^{123[123]}*

şeklindeki zarif beytini unsurlarla ilgili örnekler olarak verebiliriz.

D. ÂHAR

Kalemin kolayca hareket etmesini sağlamak, parlaklık vermek ve yazı yazarken yapılan hataların nemli pamuklu kolayca temizlenmesini sağlamak amacıyla kâğıdın aharlanması gerekir. Yumurta, nişasta, un, gömalak aharı gibi, terkiplerine göre adlar alan **ahar**, gönülün yumuşak (yufka) kâğıda, gönül yarasının mühreye benzetildiği şu beyitte **gözyaşları** için benzetme unsuru olarak ele alınır:

*Yufkadır kâğıd-ı dil eşk ile aharlayıp
Mühre-i dâğ ile şeffâf ü kalem-gir edelim^{124[124]}*

E. DEVÂT (Hokka)

Dîvan şiirinde **devât** kelimesiyle kastedilen, genellikle, devâtın içinde mürekkep bulunan hokka kısmıdır. Bilindiği gibi devât veyâ divit, içinde kalemlerin, kalemtraşın ve makta'ın bulunduğu çoğu zaman silindir şeklinde bir muhafaza ve kalem dâir tâbir edilen bu muhafazanın dibine vida ile tutturulmuş veya yan kısmına konulmuş bir mürekkep hokkasından meydana gelir ve metalden yapılır. **Nâilî-i Kadîm**, övülenin hışmını mezbahaya, bed-hahları yanî kötü niyetli kimseleri de kaleme benzettiği bir beytinde kalemtraşı da övülenin keskin kılıcına benzeterek,

*Tırâş eyler ise bed-hâhı bismilgâh-ı hışmında
Devâtında nümâyan ney-tırâş-ı tîz ü bürrânı^{125[125]}*

şeklindeki beytinde, devâtı gerçek mânâsında kullanılır.

Bu beytin dışında ve genellikle hokka kastedilerek ortaya konulan ve örnek beyitlerini diğer maddeleri açıklarken zikrettiğimiz, **devâtın** benzetildiği unsurları, **bağrı kan olmuş âşık, âşığın âhı, ağız, dudak, göz, akîk, gonca, lâle, gül, süsen, sümbül, gökyüzü, güneş, hilâl, ay, zaman, hapishâne, kuyu, hazîne, nun harfî, nûr-ı müessem yara ve zulmet** şeklinde sıralayabiliriz. Bütün bu benzetmelerde şekil benzerliği yanında, bu unsurlara yakın diğer unsurların değişik renklerdeki mürekkeplere benzetilmesi önemli rol oynar.

Daha önce zikredilmeyen ve özelliği bulunan birkaç örnek vermek gerekirse; **Zâtî'nin kendisini (âşıkı) devâta** ve başaşağı olmuş iki dilli kaleme benzettiği,

*Bunu bildüm devât-ı surh-veş ben bağrı hûn olmuş
İki dilli olan âhur kalem-tek ser-nigûn olmuş^{126[126]}*

Necâtî Bey'in **süsen** ile **çînî devât** ilişkisini kurduğu,

Lutf âyetini süsen-i çînî -devât ile

^{123[123]} Fuzûlî, a.g.e., s. 380 (G/CCLVI-6)

^{124[124]}

^{125[125]} **Nâilî-i Kadîm Dîvanı**, haz.: Halûk İpekten, İst. 1970, s. 175 (K/ XXXVI-5)

^{126[126]} **Zâtî Dîvanı**, C. II, s. 107 (G/603-1)

Yazdı çemen sahâ 'ifine sun '-i Kirdigâr^{127[127]}

Nev'î'nin, kısım şiddetini ifade için yazdığı ve **devâtı zaman** olarak düşündüğü,

*Kitâb-ı gülşene yazılmaz oldu hatt-ı çemen
Havâ-yı serd ile tondı meger **devât-ı zamân**^{128[128]}*

ve **Zâfî**'nin yarayı **devâta** benzettiği,

*Yazmağa bana mülk-i bekânun berâtını
Tirün pür itdi sürh **zahmum devâtını**^{129[129]}*

beyitlerini zikredebiliriz.

F. KALEM-DÂN

Nev'î'nin övüleni söz söyleme kaabiliyeti bakımından zamânın Vassâf'ı olarak vasıflandırdığı ve **kalemdânı** da söz incilerinin **sadefine** benzettiği,

*Suhendânlıkda Vassâf-ı zamân tab '-ı güher-pâşı
Sadefdür sanki mervârid-i elfâza **kalem-dânı**^{130[130]}*

şeklindeki beyti ile **Zâfî**'nin, ay yüzlü sevgilinin vasfını yazmak için güneşi altın devâta **güneş ışıklarını** da **kalem-dâna** benzettiği,

*Güneş evsâf-ı hüsnün yazmag için bir devât-ı zer
Görünen **şa'sa'a** yanında ey meh-rû **kalem-dânı**^{131[131]}*

şeklindeki beyitlerinde zikredilen kalemdân, dîvan şâirlerimizin çok az ilgi duydukları yazı ile ilgili unsurlardan biridir.

G. KALEM-TIRAŞ (Ney-trâş)

Devât bahsinde örneğini verdiğimiz ve ney-trâş şeklinde karşımıza çıkan kalemtrâş, kamy kalemlerin uçlarını açmaya yarayan keskin bir bıçaktır. Divan şâirlerinin benzetmelerinde ve hayâllerinde çok az yer tutan **kalemtrâş** Nev'î'nin,

*Tırâş itdi gönülden gayr resmin **tîg-i bürrânı**
Vücüdum defterinûn Nev'iyâ unvânıdır Yûsuf^{132[132]}*

şeklindeki beytinde başka bir görev için, yazıları kazımak için kullanılan bir alet olarak karşımıza çıkar ve yine keskin bir **kılıca** benzetilir. Aynı beyitte vücut deftere, Hz. Yûsuf da ünvâna benzetilir.

^{127[127]} Necatî Beg Divanı, s. 40 (K/8-3)

^{128[128]} Nev'î, a.g.e., s. 116 (K/XXXVIII-3)

^{129[129]} Zâfî Divanı, C. III, s 367 (G/1558-1)

^{130[130]} Nev'î, a.g.e., s. 145 (K/XLIX-12)

^{131[131]} Zâfî Divanı,

^{132[132]} Nev'î, a.g.e., s. 358 (G/215-5)

H. MAKTA'

Gamın kalemtraşa benzetildiği Kâmî'ye ait bir beyitte, şâir **kemik**lerini, kemik veya fildişinden yapılan ve üzerinde kalemtraşa kalemin başının kesilip dilinin iki şak edilmesi için kullanılan **makta**'a benzetildiğini görüyoruz. **Kâmî**'nin "*O yâkût rengi dudaklarının güzel çizgileri, benim kemiklerimi, gam kalemtraşı için makta haline getirdi*" dediği beyit şöyledir:

*O hüsn ü hattıyla yâkut leblerindir eden
Kalemtraş-ı gama üstühânımı **maktâ**^{133[133]}*

I. MISTAR

Bir mukavva üzerine gerilmiş satır şeklindeki ibrişimlerden ibaret olan ve sayfalara cetvel ve kalemle çizilmeden satır yapmaya yarayan araç diye kısaca tarif edebileceğimiz mistar, kalem, kâğıt, mürekkep ve devattan sonra divân şairlerimizin en fazla ilgi gösterdikleri yazıyla ilgili araçlardan biridir.

Nev'î'nin,

*Mistar-ı hat ki onun nakkâş tarhun kıldı râst
Kej yazılmaz üstine mektûb olan nakş u suver^{134[134]}*

şeklindeki hiçbir benzetmeye taraf olmadan yer aldığı beytinin dışında **dalga**, **kâkül**, musikî âleti olan **kânun**, **samanyolu** ve **sancağa** benzetilir.

Mistar-dalga münâsebetinde, Fuzûlî'nin,

*Ab levhi üzre çekmiş mevcden **mistar** sabâ
Sebzeden nakl itmeğe vasf-ı hat-ı dilber sâbâ^{135[135]}*

beytinde olduğu gibi denizin sayfaya; **mistar-kakûl** benzetmesinde Taşlıcalı Yahyâ'nın,

*Beyaz haddi nâme **kâküli** **mistardur** ey Yahyâ
Çekilmiş âsumânî cetvelidür hatt-ı reyhânun^{136[136]}*

beytindeki gibi sevgilinin beyaz yanağının mektuba ve ayva tüylerinin cetvele; **mistar-saç** benzetmesinde,

*Göricek yüzünde **zülfün** rismânın sanuram
Nûr ile yazmağa Şeh medhin çeker **mistar** güneş^{137[137]}*

beytinde olduğu gibi yüzün sayfaya mürekkebin nûra ve saçın ipe benzetilmesi; **mistar-Kânun** münâsebeti **Zâtî**'nin,

*Gönüller safhasına yazmaga zevk u safâ hattın
Olupdur bî-bedel mahbûb **mistar** serverâ **kânûn**^{138[138]}*

^{133[133]} Kâmî

^{134[134]} Nev'î, a.g.e., s. 36 (K/XII-43)

^{135[135]} Fuzûlî, a.g.e., s. 27 (K/V-1)

^{136[136]} Yahyâ Bey, a.g.e., s. 416 (G/214-5)

^{137[137]} Ahmed Paşa Divanı, s. 59 (K/20-60)

^{138[138]} Zâtî Dîvanı, C. III, s. 42 (G/1069-3)

eytindeki gibi gönülün sayfaya, zevk ü safânın yazıya benzetilmesi ile kânunun sıra sıkı telleri ile mıstarın satır belirlemeye yarayan ipleri arasındaki açık benzerliğe dayanır.

Mıstar ile râh-ı kehkeşân diye de adlandırılan **samanyolu** ile arasındaki ilgide, **Nedîm**'in,

*Sen ol sadr-ı muazzamsın ki vasfın kılmağa tahrîr
Çeker ser-safha-i gerdûna **râh-ı kehkeşân mıstar**^{139/139}*

beytinde olduğu gibi gökyüzünün sayfaya benzetilmesi ve, **mıstar-Liva (sancak)** benzetmesinde de, **Taşlıcalı Yahyâ**'nın;

*Gördi kim lûtf-ı kalamundan benüm Âb-ı Hayât
Yazmağa bu şî'r-i cân-bahşı çeker **mıstar livâ**^{140/140}*

beytinde olduğu gibi şekil benzerliği yer alır.

İ. NÂL

Kamış kalemin içindeki kıla benzeyen damarlara **nâl** adı verilir. Divân şâirlerimizin çok az itibâr ettikleri bu unsur, **Nev'î**'nin canı çocuk ve karıncaya benzettiği bir beytinde can çocuğunun **azığına**,

*Medhünde oldı **nâl-i kalem** tıfl-ı cânâ kût
Mûr-ı za'ife pây-ı melah oldı sanki zâd^{141/141}*

Nedîm, “*Ey kalem, için sanki sihir ile dolmuştur. Boşluğunda bulunan nâl, belki de sihir öğreten hârut'un saçının telleridir*” dediği ve nâl ile Hârut'un saçları arasında ilgi kurduğu,

*Sihir ü efsûn ile dolmuştur derûnun ey kalem
Zülf-ü Hârût'un dimek mümkün ki **nâl** olmuş sand^{142/142}*

beytini örnek olarak verebiliriz.

J. RİH (Rik)

Rîh veyâ rîk, yazının çabuk kuruması için rîhdân adı verilen kapla yazıların üzerine dökülen, penbe renkli ince bir kumdur. Şâir **Gubârî**, yazının kurumasını bekleyemeden acemi hattatların, aceleleri yüzünden yazıyı bozduklarını, şiirin güzelliğinin anlatmak için kullandığı “**Kimse eşâruma toz konduramaz**” deyimini içinde rihdan bahsederken şöyle diyor:

*Ey Gubârî bu cihân içre benüm
Kimse eşâruma toz konduramaz
Meğer ol kâtib-i müsta'cel kim
Hatt-ı şî'rüm kuruyunca duramaz^{143/143}*

Nâilî-i Kadîm'in, “*Vücûdumuzun her zerresini gam çölünün kumları hâline getirsek de cânân giden ayrılık mektubuna rih gibi dökülsek*” dediği,

Eczâmuzı hep rîk-i beyâbân-ı gam etsek

^{139/139} **Nedîm Divanı**,

^{140/140} Yahyâ Bey, **a.g.e.**, s. 77 (K/17-34)

^{141/141} Nev'î, **a.g.e.**, s. 31 (K/XI-24)

^{142/142} **Nedîm Divanı**, s. 264 (G/II-3)

^{143/143} Mustakim-zâde Sa'deddin Efendi: **a.g.e.**, s. 246.

Cânâna giden nâme-i hicrâna dökülsek^{144[144]}

şeklindeki nefis beytini de rîh ile ilgili olarak zikrelelim.

K. MÜHRE

Aharlı ve aharsız kâğıtların eczâsını sıkıştırmak ve pütürlerini gidermek için kullanılan çakmak taşı, cam, deniz kabuğu gibi maddelerden yapılan ve aynı zamanda altın parlatmak için de kullanılan mühre, divân şâirlerinin çok az ilgilendirdikleri yazı ile ilgili araçlardan biridir. Bir örnek olması bakımından, **Hayretî**'nin, mihr kelimesini güneş ve sevgi anlamlarını kastederek kullandığı, **mihr**, **mühre** münâsebetinin yer aldığı,

*Hayreti nakş it hayâlin gönün evrâkı yine
Mühre-i mihr-i nigâr ile mücellâdur senün^{145[145]}*

şeklindeki beytini zikrelelim.

L. HAT (Hüsn-i hat)

Genellikle, “**güzel el yazısı**” mânâsında kullandığımız “**hüsn-i hat**” ve müellife ait yazı mânâsına gelen “**dest-i hat**” terkipleri içinde yer alan hat kelimesi, yüklendiği mânâlar bakımından Dîvan şâirinin dilinden düşürmediği anahtar kelimelerinden biridir. Çizgi ve yüzdeki “**ayva tüyü**” dediğimiz ince tüyleri de ifade eden hat kelimesi, bilhassa sevgilinin söz konusu edildiği beyitlerde sık sık karşımıza çıkar. Dîvan şâirlerimizin bu kelimeye bu kadar çok ilgi göstermelerinin en önemli sebebi ise yüzün, üzerine yazı yazılacak bir unsur olarak hayal edilmesidir. Yüzün bu üzerine yazı yazılacak unsurlara benzetilmesinin sebepleri arasında ise beyazlığı, düzgünlüğü, iki yanağın, defter veya kitabın iki sayfası olarak düşünülmesi yer alır. Bunun yanında yüzün, İslâmî açıdan taşıdığı önem sebebiyle mushafa ve yüz üzerindeki diğer unsurların, saçın cetvele, kaşların besmeleye, ayva tüylerinin âyetlere benzetilmesi, yine beyazlığı ve temizliği sebebiyle yüzün, küfr ve kesret olarak kabul edilen saçın yanında îman ve nûru temsil etmesi, yüzün üzerine yazı yazılacak bir unsur olarak düşünülmesine sebep olur.

Yüz üzerinde bulunan saç, kaş, göz, gözyaşı, kirpik, burun, ağız ve dudak gibi vücut aksamının, mürekkep, hokka, mıstar vb. gibi yazı ile ilgili malzemeye benzetilmesi de, hat dediğimiz ayva tüyleri ile yazı arasındaki ilgilin en önemli sebepleri arasında yer alır.

Yeryüzü ile gökyüzünün de yazı yazılacak bir zemin olarak hayâli, yeryüzündeki nebatlar ve diğer unsurlar ile gökyüzündeki güneş, ay, yıldızlar, bulut ve yağmur gibi unsurların yazı ile ilgili malzeme olarak hayâli de, bu unsurlardan bir kısmının yazıya benzetilmesine sebep olmaktadır.

Divan şâirinin bir özelliği de devrindeki ilim ve sanatlara ait bilgilere sahip, en azından bu bilgilerden haberdar olmasıdır. **Fuzûlî**'nin “**ilimsiz şiir temelsiz duvara benzer**” sözü, divân şâirinin bu özelliğini çok güzel ifade eder. Bu sebeple, divân şâiri hat sanatıyla ve bu sanata ait bilgilerle yakından ilgilenmiştir. Bunun neticesinde hat sanatımızın özellikler, yazı çeşitleri, meşhur hattat ve nakkaşların adları, yazı ile ilgili malzemeler, edebî bir terki ve estetik içinde divân şiirinde sık sık kullanılmıştır.

Aynı zamanda hattat olan **Ta'cîzâde Cafer Çelebi**'nin,

Gubâr hattı kim Ca'fer olur tevki' haddinde

^{144[144]} **Nâilî-i Kadîm Dîvanı**, s. 362 (G/226-6)

^{145[145]} Hayretî, **a.g.e.**, s. 275 (G/230-5)

Muhakkakdur sülsince degüll Yâkut reyhânî^{146[146]}

ve **Helâkî**'nin

*Reyhân hatı gubârını nesh itdi kâküli
Hattun muhakkak oldı ki hûbı celisidür^{147[147]}*

beytinde olduğu gibi, “**aklâm-ı sitte**” adını verdiğimiz altı temel yazı çeşidi, güzel bir terkeb içinde, nesh ve muhakkak gibi değişik anlamları olanların, bu anlamları da kastedilerek zikredildiğini, her zaman görmek mümkündür.

15. asrın büyük şâirlerinden **Necâtî Bey**, sevgilinin ayva tüylerinin inceliğini gubârî yazıya, fitil gibi bükülmüş kaküllerini de daha kalın olması sebebiyle “**reyhân-ı celî**”ye benzetirken, iri yazılara “**celî**” tâbir edildiğinin farkındadır:

*Yazıldı hattun üzre iki turra-i meftül
Güyâ ki gubâr üstüne reyhân-ı celîdür^{148[148]}*

Helâkî,

*Reyhân hatı misâlini yazmaz muhakkak ol
Gerçi bunca meşk oluban karalar kalem^{149[149]}*

beytinde, muhakkak kelimesiyle oynarken, “**meşk olmak**” ve “**kalem karalamak**” deyimlerini de, yazı ile ilgili unsur olarak zikreder.

Ahmed Paşa, güzelliği sayfaya benzettiği ve yüzünde ben bulunmayan sevgiliye bir çeşit teselli mahiyetinde olan,

*Gam değil bi-hâl olursa hüsnün evrâkında hat
Resmdür âriflere nâme yazarlar bî-nukât^{150[150]}*

şeklindeki güzel beytinde, **noktasız yazıdan** söz ederken, “**ârif olan anlar**” atasözünü de hatırlatır.

Taşlıcalı Yahyâ, ayva tüyleri yeni çıkan ve yüzünde ben bulunmayan sevgiliyi aynı duygularla teselli ederken, bir yazı çeşidinden “**şikeste hat**”, yâni şâirin ifadesiyle “**kırma hattan**” söz eder:

*Levh-i hüsnünde ne var bî-hal ise ol tâze hat
Ekseriyya kırma hat olur nigarâ bî-nukât^{151[151]}*

Ta’cîzâde Câfer Çelebi ise, henüz ayva tüyleri çıkmamış fakat benleri olan sevgilinin bu haline şaşırılmış görünerek:

*Safha-i haddinde benler var veli çok dahi hat
Gerçi âdetdür ki hattan sonra yazılır nukât^{152[152]}*

diyerek, noktaların hattan sonra yazılması gibi bir yazı geleneğinden haber verir.

^{146[146]}Erünsal, a.g.e., s. 418 (G/210-5)

^{147[147]} Helâkî, a.g.e. s.88 (G/48-3)

^{148[148]} Necâtî Bag Divanı,

^{149[149]} Helâkî, a.g.e., s.18 (K/1-14)

^{150[150]} Ahmed Paşa Divanı, s. 209 (G/137-1)

^{151[151]} Yahyâ Bey, a.g.e., s. 405 (G/196-1)

^{152[152]} Erünsal, a.g.e., s. 277 (G/80-1)

Divân şairlerimiz yazıdaki noktayla ilgili olarak, içinde noktalı harf bulunmayan kelimeler ile noktasız harfleri de hayallerine konu etmişlerdir.

Fuzûlî, lâle yapraklarını sayfaya, şebnemi noktaya benzettiği,

*Müzeyyen eyledi evrâk-ı lâleyi şebnem
Hurûf-ı lâlede olmaz egerci nukât^{153[153]}*

şeklindeki beytinde, lâle kelimesinin noktasız harflerle yazıldığını belirtirken, imlâ dersi verir gibidir.

Ahmed Paşa, noktasız olan lâm harfini malzeme olarak kullanırken,

*Hoş düşüpdür zülf-i reyhânunda miskîn benlerin
Gerçi kim hattâtlar nokta komaz lâm üstine^{154[154]}*

diyerek, sevgilinin ucu kıvrık lâm harfine benzeyen saçlarıyla, siyah benlerinin birbirine ne kadar yaklaştığını ifade eder.

Nefî'nin “âşıkların gözlerinde görülen kirpiklerinin gölgesi değildir, senin hattının (ayva tüylerinin) resmini ağlayan gözlerinin beyazına yazmışlar” dediği,

*Değidirl gözlerinde sâye-i müjgânu uşşâkın
Hatın resmîn beyâz-ı dîde-i gîryâna yazmışlar^{155[155]}*

beytinde, **hat-kirpik gölgesi** benzetmesi karşımıza çıkmaktadır.

Bilhassa, aharlanmış kâğıt üzerine yazılmış yazılar suya muhatap olunca kolayca silinirler. **Ahmed Paşa** çok iyi bildiği bu özelliği,

*Ne yazarsam nâmeğe reşkinden eşküim yur anı
Bilmezem nâm-ı şerîfin ben nice imlâ kılam^{156[156]}*

şeklinde, kıskanç gözyaşları yüzünden mektubunu bir türlü yazmaya imkân bulamadığını belirtirken, bize; yanlış yazılan kelimelerin dille yalanarak silinmesinden ortaya çıkan “**mürekkap yalamak**” deyimini de hatırlatır.

Hayretî,

*Haddün yanında hat göriben didi Hayretî
Yazıldı atalar sözü Kur'ân kenârında^{157[157]}*

şeklindeki beytinde, sevgilinin, Kur'ân'a benzettiği yüzündeki ayva tüyleri ile, atalar sözü arasında ilgi kurarken, kitap kenarlarına not düşme geleneğine de işaret eder. **Hayretî**, bir başka beytinde de, yanlış yazılan ifâdelerin kazınması olayına temas ederek, sevgilinin ayva tüylerini yanlışlıkla yazılmış âzedik risalesine, yeni bir çeşit kölelikten kurtulma belgesine benzetir. Sevgiili bu belgeyi galat diye kazıdığına göre, âşğın kölelikten kurtulma ümidi kalmamış demektir:

*Azadelik risâlesidir ehl-i işka hat
Kazıdun ey nigâr yazıldı meğer galat^{158[158]}*

^{153[153]} Fuzûlî, a.g.e.,

^{154[154]} Ahmed Paşa Divanı, s. 303 (G/ 277-7)

^{155[155]} Nefî Divanı, s. 295 (G/ 29-3)

^{156[156]} Ahmed Paşa Divanı, s. 263 (G/ 218-2)

^{157[157]} Hayretî, a.g.e., s. 388 (G/ 409-5)

^{158[158]} a.e., s. 236 (G/165-1)

Taradığımız kaynaklarda karşımıza çıkan değişik yazı isimleri arasında **Bâkî**'nin,

Dağlar na'l ü eliflerle değil peyvesta
Safha-i sîneye bir hatt-ı müselsel çekdüm^{159/159}

beytinde yer alan “**hatt-ı müselsel**”i; **Ahmed Paşa**'nın,

Ay yüzün âyînesinde görinen müşgîn gubâr
Hatt-ı jengarî midür yâ dūd-ı âhum jengidür^{160/160}

ve,

Sakınup la'l-i dūr-bârı yavuz gözden yavuz dilden
Yazılmış hatt-ı jengarî yavuz gözden yavuz dilden^{161/161}

beyitlerinde yer alan “**hatt-ı jengarî**“ ile **Nev'î**'nin beytinde yer alan ve bir çeşit şifre yazısı olan “**hatt-ı şeceri**” zikredebiliriz.

Çekilür yâdına sînemde o servün yara
Yazılır niteki hatt-ı şecere divâra^{162/162}

Sohbetimizin başında da ifade ettiğimiz gibi, divân şiirinde yazı ve yazı ile ilgili unsurları, bir sohbet toplantısının sınırları içine sığdırmak imkânı yoktur. Biz bu sohbetimizde divân şâirlerimizin, yazı ve yazı ile ilgili unsurlara ne kadar ilgi duydukları hususunda bir fikir vermeyi arzuladık. Sohbetimize son vermeden önce şunu da ifade etmeliyim ki, konumuzla ilgili hayâl ve benzetmeler, özellikler, burada ifade etmeğe çalışıklarımızdan ibâret değildir. Daha çok dîvan ve şiir mecmuâsını içine alacak, sabırlı ve dikkatli bir taramanın çok daha fazla değişik ve ilgili çekici malzemenin ortaya konmasına sebep olacağı şüphesizdir.

Kısaca ifade etmek gerekirse, divan şiirimiz, binlerce nâdide inciye derinliklerinde saklayan bir deryâdır ve bu incileri gün yüzüne çıkararak, sabırlı dalgıçları beklemektedir. Millî kültürümüz açısından bu dalgıçlara bugün her zamankinden fazla ihtiyacımız vardır. Çünkü bize şahsiyet kazandıran, millî olmak vasfımızın belgeleri olan ve ihmâl ve ilgisizliğimiz yüzünden birer birer gözlerimizin önünde yok olup giden hat, tezhib, sedef kakmacılık ve benzeri sanatlarımız gibi, bir oya gibi işlenmiş ve kültürümüzün büyük bir halkasını teşkil eden Dîvan şiirimiz de unutulup gidecektir.

[Yeni Defne S. 96-105 C. 8-9 (Mart-Aralık 1990)]

^{159/159} **Bâkî Dîvanı** , s.302 (G/327-5)

^{160/160} **Ahmed Paşa Divanı**, s. 174 (G/78-2)

^{161/161} **a.e.**, s. 271 (G/231-1)

^{162/162} **Nev'î: a.g.e.**, s. 480 (G/421-1)
